Usp. *Historijski zbornik* LIII, Zagreb 2000.

Petar Korunić

FENOMEN NACIJE: PORIJEKLO, INTEGRACIJA I RAZVOJ

U prilogu autor raspravlja o porijeklu nacije, procesima njezine integracije i razvojnim etapama. Nacije nastaju u tijeku duge epohe Moderne i građanskog društva. Razvija se unutar složenih procesa modernizacije i integracije, na koje utječe postupno ostvarenje projekta Moderne, ideja prosvjetiteljstva, industrijska revolucija i industrijalizacija, te pojava "građanskih" revolucija: građanske, kapitalističke, tehnološke, urbane, obrazovne, znanstvene itd. Na kraju raspravlja i o porijeklu i integraciji hrvatske nacije.

Nacije nastaju i razviju se u tijeku duge epohe Moderne
(od kraja XVIII. do kraja XX. stoljeća)[1]

> "*Uz intelektualni skepticizam ide moralna osuda.* (...) Ideja nacije*, prenesena širom planete iz svog središta na Zapadu, nosi sobom zbrku, nestabilnost, razdor i teror, posebno u regijama mješovitog etničkog i vjerskog obilježja.* Nacionalizam*, doktrina koja naciju vidi kao cilj svakog političkog nastojanja, a nacionalni identitet vidi kao mjeru svake ljudske vrijednosti, od Francuske revolucije dalje dovodi u pitanje cjelokupnu ideju o jedinstvu čovječanstva, o svjetskoj zajednici i njenom moralnom jedinstvu. Umjesto nje, nacionalizam nudi uski, sukobom bremeniti identitet za političku zajednicu,* (...)"
>
> Anthony D. Smith, *National Identity,* London 1991.

Da li danas, nakon pojave mnogih studija i teorija o naciji, nakon što su se nacionalne zajednice formirale i u zbilji pojavile, o čemu nema spora, znamo što je nacija? Kada nastaje? Kako i u okviru kojeg društva se integrira i razvija? Kakav je njezin odnos spram društva i modernosti? Kakav je odnos nacije spram napretka, razvoja kulture, demokracije i civilizacije uopće? Da li nacija potiče ili koči taj razvoj? Kakva joj je sudbina? Da li se razvila kritična nauka o naciji? O tome naime postoji toliko različitih mišljenja koliko ima različitih teorija o naciji. Zato je opravdano postaviti pitanje: da li kritički um može razumjeti *fenomen nacije* i da li pritom može prevladati sentimente, tj. emocionalna i/ili iracionalna stanja koja idu uz naciju i nacionalni identitet, a iskazuju se preko *fenomena nacionalizma* i *nacionalne svijesti*? Da li kritička znanost danas može odgovoriti na sva ta složena istraživačka pitanja?

Jer, da bismo mogli objasniti razvoj suvremenog društva, koje je u XIX. i XX. stoljeću utemeljila Moderna i modernost[2] - koji možemo pratiti kako unutar mnogostrukih povijesnih i društvenih promjena i socijalnih suprotnosti, tako i unutar složenih procesa modernizacije i integracije - nužno je da temeljito istražimo i objasnimo ***fenomen nacije*****:** njezino porijeklo, procese integracije i razvojne etape.[3] Ali je potrebno i da upoznamo osnovice na kojima nacija, u procesu njezine transformacije, može graditi svoju budućnost i time bolju budućnost

---

[1] Kraća verzija ove rasprave objavljena je u knjizi pod naslovom: *Etničnost i povijest*, priredio E. Heršak, Zagreb 1999., str.55-82. Ovdje su unesene znatne izmjene i dopune teksta. Ovaj tekst je inače dio veće cjeline o naciji.

[2] Kemper 1993; Kalanj 1994; Vattimo 1991; Supek 1996; Habermas 1988; Domenach 1986; Gross 1985.

[3] Alter 1985; Altermatt 1997; Anderson 1990; Berlin 1990; Gellner 1991; Gellner 1998; Hayes 1931; Hobsbawm 1993; Jäggi 1993; Janjić 1987; Kamenka 1976; Kohn 1945; Kohn 1956; Lerotić 1984; Minogue 1967; Plessner 1997; Seton-Watson 1980; Smith 1979; Smith 1983; Smith 1991; Schulz 1994; Winkler 1985.

čovječanstva uopće. Da bismo u tome uspjeli, nužno je da istražimo razvoj i strukturu *građanskog/civilnog društva* u kojem nacija, kao zajednica novoga integracijskog tipa, nastaje i razvija se, ali se i neprekidno mijenja i transformira zajedno s građanskim društvom.[4]

Međutim, kada je riječ o ***modernoj naciji*** (koja se formira unutar dviju međusobno usko povezanih suvremenih zajednica: *nacionalne* i *socijetalne zajednice*) i o ***građanskom društvu*** (koje oblikuju dva sistema: *društveni sistem* i *totalitet društvenih odnosa*),[5] o društvu u kojem se nacija pojavljuje i integrira, ako pritom imamo na umu njihov utjecaj na razvoj čovječanstva uopće i svakog naroda napose, lako je zamijetiti da je njihova *sadašnjost* i *budućnost* u velikoj mjeri povezana s *prošlošću*. Ne dakako da bismo tu prošlost projektirali u sadašnjost i da bismo zatim na prenaglašenom historicizmu gradili budućnost. To je uvijek bio i jest pogrešan put. Ovdje je riječ o posve drugom pristupu: o pokušaju da istražimo i bolje razumijemo ključne povijesne pojave kao što su nacija i društvo. Zato jer se unutar tih povijesnih pojava, tj. na osnovicama građanskog društva i u nacionalnim zajednicama, ostvaruje projekt *Moderne* i oblikuje suvremena moderna povijest čovječanstva. Na tim povijesnim pojavama, u tijeku transformacije i nacije i građanskog društva, suvremeni svijet nastoji postići napredak i izgraditi bolju budućnost. No, da bismo razumjeli sadašnjost, i da bismo zatim na univerzalnim i trajnim osnovicama *Moderne* mogli izgraditi bolju budućnost (*postmodernu*), ako je to uopće moguće, nužno je da temeljito upoznamo prošlost: porijeklo i razvoj i nacije i građanskog društva. Da bismo na taj način uočili trajne vrijednosti i procese u stvaranju modernog svijeta. Kakva je međutim veza između Moderne, postmoderne i nacije? Kakva je napokon veza između nacije i društva uopće?[6]

Moderna (*modernost*, *modernizam*), i kao pojam i kao model i kao projekt i kao proces u kojem nastaje i razvija se novi moderni svijet, pojavljuje se i oblikuje na svim područjima javnoga života u suvremenoj povijesti. Nastaje i formira se tijekom procesa dugoga trajanja u novom vijeku, od kraja XVIII. do kraja XX. stoljeća. *Moderna* postupno ostvaruje ideju napretka i oblikuje građansko/civilno društvo (*societas civilis*) unutar kojeg se formira nova zajednica: *nacija* (i kao *nacionalna zajednica* i kao *socijetalna zajednica*).[7] I obrnuto, unutar građanskog društva i nacionalne zajednice pojedini narodi, unutar svojih zemalja, unutar

---

[4] Breuilly 1993; Deutsch 1953; Grillo 1981; Janjić 1987; Kamenka 1976; Kohn1929; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999; Lerotić 1984; Maritain 1992; Seton-Watson 1980; Smith 1983; Supek 1996.

[5] Pojam društva možemo promatrati najmanje preko četiri razine:

a) <u>društvo</u> – kao ***društveni sistem***; tvori ga normativni poredak i normativni sustav; srž društvenog sistema je njegova socijetalna zajednica, koja kao društvena zajednica sadrži sustav normi, pravila, statusa itd., te ima snažnu integracijsku ulogu kod svakog naroda u organizaciji njegove nacionalne zajednice;
b) <u>društvo</u> – kao ***totalitet društvenih odnosa***, a tvori ga ukupnost odnosa ljudi i/ili nekog naroda unutar organizirane narodne i/ili nacionalne zajednice; to je društvo u najopćenitijem značenju (= totalitet društvenih odnosa, a to su sve društvene cjelina) i oblikuje se kao civilizacijska razina nekog naroda;
c) <u>društvo</u> – kao ***udruge***; u tom smislu postoji: sportsko, kulturno, književno, pjevačko itd. "društvo";
d) <u>društvo</u> – kao ***druženje***; a to znači biti s kime u "društvu", praviti kome "društvo" itd.

Za nas su najvažnija prva dva pojma: (1) društvo kao društveni sistem i (2) društvo kao totalitet društvenih odnosa. Nužno je razlikovati ta dva pojma. Društveni sistemi su, na primjer, feudalno društvo (feudalizam) i građansko/civilno društvo, unutar kojih pojedini narodi (unutar njihovih organiziranih narodnih zajednica) oblikuju društvo kao totalitet društvenih odnosa. U tom drugom značenju (društva kao totalitetu društvenih odnosa) možemo govoriti na primjer o "hrvatskom društvu", jer se hrvatski narod (u društvenom sistemu i u narodnoj zajednici) organizirao unutar mnogih "društvenih cjelina" i na mnogim "društvenim područjima".

[6] O Moderni i postmoderni: Berger 1977; Domenach 1986; Gross 1985; Habermas 1988; Held 1990; Kalanj 1994; Lyotard 1979; Lyotard 1982; Lyotard 1985; Kemper 1993; Klotz 1984; Korunić 1999; Koslowski 1986; Lijphart 1992; Maritain 1992; Neumann 1974; Supek 1996; Vattimo 1985; Vattimo 1991; Welsch 1987.

[7] **Socijetalna zajednica -** formira se unutar društvenih sistema: a) kao ukupnost normi, pravila, statusa i dužnosti; b) kao ukupnost normativnog poretka i sustava; c) kao cjelina društva i društvenih odnosa u njegovom kolektivnom aspektu; d) kao pod-sistem integracije (društvene, kulturne, pravne, političke i ekonomske); e) kao složeni mozaik kolektiva. Socijetalna zajednica, osobito unutar građanskog društva, ima vrlo složeni pluralizam uloga i stoga vrlo jaku integracijsku funkciju. Usp. Parsons 1991; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999.

zasebnih kulturnih i društvenih osnovica, na mnogim područjima života ostvaruju najvažnije tekovine *Moderne*. Danas se međutim nalazimo u procesu formiranja novoga svijeta: *epohe postmoderne*. Ta se nova epoha iskazuje u humanom i pluralnom svijetu sutrašnjice.[8]

Ovdje je, kako vidimo, riječ o povijesnim pojavama na kojima je izgrađena suvremena moderna povijest čovječanstva: o ideji napretka, građanskom društvu, naciji i nacionalnoj zajednici, te o epohi Moderne i postmoderne. Sve se te povijesne pojave oblikuju i razvijaju u međusobnoj ovisnosti. Sve one snažno i sveobuhvatno utječu na povijesne procese i promjene na svim područjima društvenog života. Sve one zajedno, u međusobnoj interakciji, pokreću stvaranje novoga modernog svijeta koji se stalno mijenja: tijekom procesa modernizacije i integracije. Ako prihvatimo ta polazišta kao osnove u koje nema razloga sumnjati, jer o tome u znanosti gotovo da nema spora, razumije se da moramo najprije upoznati najvažnije povijesne i društvene promjene i procese dugoga trajanja na kojima se osniva taj moderni i postmoderni svijet. To ćemo upoznati ako u prvom redu odgovorimo na slijedeća pitanja:

1) Što je *Moderna* i kada počinje njezina epoha dugoga trajanja?
2) Kako je i na koji način *Moderna* utjecala na oblikovanje građanskog društva i nacije?
3) Kada prestaje epoha *Moderne*, a kada počinje epoha *postmoderne*?
4) Kako i na koji način *postmoderna* utječe na transformaciju građanskog društva i nacije?
5) Da li *epoha postmoderne* čovječanstvu otvara nade u njegovu bolju budućnost i da li može riješiti probleme (agresivnih nacionalizama, etničkih sukoba, izbijanja mnogih ratova, nastanka totalitarizama, jednoumlja, diktatura, fašizama, lažnih ideologija itd.), koji se javljaju za vrijeme *Moderne*, a nije ih mogla riješiti?

Kako je rečeno, *Moderna* nastaje u novom vijeku: u zbilji se pokazuje kao proces u kojem se očituje napredak na svim područjima javnoga života, a postupno se ostvaruje tijekom zadnja dva stoljeća. Početke modernih vizija o novim oblicima i formama u kulturi uopće (književnosti, slikarstvu, kiparstvu, obrazovanju, filozofiji, pravu itd.), te o ideji napretka i o pravednom društvu, kao i povijesne promjene, koje postupno donose napredak u nekim evropskim sredinama, možemo pratiti od XIV. stoljeća dalje. Nalazimo ih unutar stalnih promjena u razdobljima od *renesanse* preko *reformacije* do *prosvjetiteljstva*. Pa ipak, neosporno je da *duga epoha Moderne* - koja, za razliku od ranijih stoljeća, u potpunosti mijenja svijet i čovječanstvo vodi u brzom ritmu prema općem napretku, čije ostvarenje ne ide glatko - počinje od kraja XVIII. stoljeća pojavom prosvjetiteljstva, industrijske revolucije i zatim pojavom buržoaskih revolucija, koje konačno ruše dugu epohu feudalizma.[9]

Nasuprot feudalnom društvenom sistemu, koji je osnovan na privilegijama i nejednakosti među ljudima,[10] *Moderna* u razdoblju njezine duge epohe, koja i dalje traje, potiče stvaranje novih povijesnih pojava i novih odnosa u društvu: a) na području društvenih sistema formira se suvremeno građansko/civilno društvo; b) na području kulture pojavljuje se obrazovna i kulturna revolucija koja potiče oblikovanje novih nacionalnih kultura, formiranje nacionalnih kulturnih organizacija i institucija, te novih nacionalnih kulturnih vrijednosti i sadržaja; c) na području privrede industrijska revolucija potiče razvoj industrijalizacije i kapitalističkog sistema, omogućuje razvoj nacionalnog tržišta, razvoj roba i kapitala, te ubrzani razvoj urbanih sredina; d) na području političkih sistema nastaje dugo razdoblje formiranja modernih demokracija, ostvaruju se građanske slobode, višestranački sistemi, slobodni izbori, sistem parlamentarizma i predstavničke vlasti, trodioba vlasti (njezina podjela na zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast), formiraju se i razvijaju najvažnije nacionalne institucije, ostvaruje se

[8] Usp. studije i literaturu u knjigama: Kemper 1993; Kalanj 1994; Supek 1996; Vattimo 1991.
[9] Berger 1977; Domenach 1986; Habermas 1988; Kalanj 1994; Vattimo 1991; Korunić 1999.
[10] O feudalnom društvu u Habsburškoj monarhiji (a time i u Hrvatskoj) i pojavi građanskog društva: Šidak i drugi 1968; Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Šidak 1979; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Korunić 1989; Korunić 1998a; Korunić 1999a; Stančić 1999; Berger 1977; Fischer 1946; Kann 1950; Marcartney 1950.

nacionalni suverenitet, te načela jednakosti i slobode, formiraju se nezavisne nacionalne države itd.[11] *Moderna* je sve to zajedno: ona stvara nov svijet napretka na svim područjima života. U odnosu na stoljeća koja su joj prethodila, *Moderna* je u potpunosti izmijenila svijet. Ali je neosporno i to da taj napredak nije posve uspio.[12] Jer Moderna nije riješila probleme silnih etničkih sukoba, socijalnih suprotnosti, tragedija i nepravde s kojima se neprekidno susreće čovječanstvo uopće i svaki narod napose. A u svemu tome, i u pozitivnom i u negativnom smislu, i nacija i građansko društvo igraju ključnu ulogu.

Moderna je imala veliku ulogu u oblikovanju građanskog/civilnog društva i u nastanku nacije, koja se, tijekom procesa dugoga trajanja, formirala kao homogena nacionalna zajednica, kao zajednica novoga integracijskog tipa: proces integracije nastaje unutar njezine socijetalne zajednice, unutar socijetalne zajednice građanskog društva. Na pojavu, formiranje i razvoj tih novih povijesnih pojava (građanskog društva i nacije) utjecali su: prosvjetiteljstvo, industrijska revolucija i opća industrijalizacija, razvoj kapitalističke privrede i kapitala, zatim buržoaske revolucije, koje su zauvijek srušile feudalno društvo i utemeljile posve novo građansko društvo, koje snažno utječe na integracijske procese, te pojava kulturnih revolucija (iskazuju se u razvoju pismenosti, sistema općeg obrazovanja, znanosti, u formiranju novih nacionalnih kulturnih vrijednosti i institucija, novog komunikacijskog sustava, oblikovanju nacionalne kulture, od književnog jezika, književnosti, znanosti, lijepe umjetnosti, do urbanih sredina itd.). *Moderna* dakle stvara uvjete za pojavu i modernizacijskih i integracijskih osnovica na kojima se formira novo građansko društvo i, unutar tog društvenog sistema, posve nova socijetalna zajednica koja ima veliku integracijsku ulogu u stvaranju nacije i/ili nacionalne zajednice. *Moderna* je prema tome epoha nacijâ i nacionalnih zajednica i nacionalizma, od patriotizma do agresivnih nacionalizama. Drugim riječima, mogli bismo zaključiti da Moderna stvara uvjete za pojavu i razvoj nacije, uvjete za integraciju i modernizaciju nacionalne zajednice i omogućuje pojavu svih sentimenata vezanih uz naciju i nacionalni identitet, tj. svih psiholoških činitelja, kao što su nacionalna svijest, nacionalizam, nacionalnost itd.[13] Ali isto tako možemo zamijetiti da Moderna nije utemeljila *modele samokontrole* i društva i nacije i nacionalnih zajednica i agresivnih nacionalizama. Te modele i/ili institucije samokontrole, na razini svijeta uopće i svakog naroda napose, u procesu opće globalizacije društva, može razviti i razvija post-moderna.[14]

Post-moderna je post-nacionalna epoha u nastajanju

Danas se nalazimo u procesu formiranja novoga svijeta: *epohe postmoderne*. A to je ujedno i *postnacionalna epoha* u nastajanju, epoha pluralnog i višestrukog svijeta sutrašnjice. Kada nastaje *Moderna*, već smo upoznali. No u kakvu odnosu *Moderna* stoji spram *postmoderne* i obrnuto? Kada zatim i kako prestaje prvo (*Moderna*) a kada počinje drugo (*postmoderna*)? Nije moguće odrediti kada završava *Moderna*, a kada počinje *postmoderna*.[15] Ali je sigurno slijedeće: u *postmoderni* je sadržana *Moderna*: njezine temeljne vrijednosti. Sadržano je u prvom redu sve ono (od vrijednosti *Moderne*) što smjera ka *pluralizmu* i *koegzistenciji heterogenog*, što omogućuje otklon od totaliziranja, te otklon od "jedinstva", "jednog" i "cjeline". *Moderna* je naime, kada je riječ o naciji, omogućila stvaranje

---

[11] Usp. o pojavi tih vrijednosti u Hrvatskoj: Šidak i drugi 1988; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998a i b; Korunić 1999a; Korunić 1999b; Stančić 1999.

[12] Habermas 1988; Kemper 1993; Kalanj 1994; Supek 1996; Vattimo 1991.

[13] Usp. o naciji: Anderson 1990; Armstrong 1982; Čičak-Chand 1998; Deutsch 1953; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Janjić 1987; Kohn 1956; Korunić 1993; Korunić 1997; Korunić 1998a i b; Korunić 1999a i b; Lerotić 1984; Maritain 1992; Seton-Watson 1980; Smith 1983; Smith 1986; Smith 1991.

[14] Kemper 1993; Kalanj 1994; Supek 1996; Vattimo 1991.

[15] Usp. o tome literaturu u: Kemper 1993; Kalanj 1994; Supek 1996.

nacionalnog "jedinstva" i nacionalnih "cjelina" i to na svim razinama nacionalne zajednice u procesu njezine homogenizacije. Potakla je formiranje homogene ("jedinstvene" i "cjelovite") nove nacionalne kulture, zatim homogene i "cjelovite" nacionalno-političke zajednice, "jedinstvene" i cjelovite nacionalne države, homogene nacionalne ekonomske zajednice, oblikuje "cjelovitost" i "jedinstvo" nacionalnih institucija (kulturnih, političkih, državnih, ekonomskih, društvenih) itd. Prema tome, cjelokupni taj sistem Moderne i modernog građanskog društva oblikuje *nacionalne monizme*: nacionalno "jedinstvo", nacionalne "cjeline" i nacionalne strukture "jednog" (jednog sustava, jednog vođe, jednog mišljenja, jednog ideološkog sadržaja itd.). Na tim se zatim monizmima stvara isključivost (spram "drugih") koja se iskazuje tijekom nacionalnih pokreta, nacionalne homogenizacije, putem agresivnih nacionalizama, totalitarizama, svijeta jedne dimenzije, ideološke isključivosti, "jednog" ponašanja i mišljenja.[16] Moderna, međutim, kao i u drugim primjerima kada je riječ o naciji, tako ni u slučaju *monizama* (naspram nacionalnog "jedinstva", nacionalnih "cjelina" i nacionalnih struktura "jednog") nije razvila modele i/ili institucije samokontrole.

Nasuprot tome, *postmoderna* pruža nove vizije, nove izlaze iz tog kriznog i konfliktnog stanja, iz te krize ponašanja koja koči napredak. U svakom slučaju, postmoderna na svim razinama nudi, prvo, daljnje ostvarenje ideje napretka i, drugo, modele i/ili institucije samokontrole: i društva i nacije i svih psiholoških činitelja vezanih uz naciju. Iako je ta nova vizija utemeljena na prevladanim osnovicama građanskog društva, ipak u potpunosti počiva na ideji napretka koji donosi modernost. Zato *projekt postmoderne*, koji je u osnovi i socijalni i antropološki projekt, ali i vizija o novom društvu i novim nacionalnim zajednicama, polazi (a) od radikalnog i principijelnog *pluralizma*, *višestrukosti*, *konkurencije* i *koegzistencije heterogenog* i (b) od *demokracije* i od nužnosti obrazovanja za novi svijet demokracije i tehnologije. Iz toga je lako uočiti da postmoderna uvijek u zbilji počinje tamo gdje završavaju *nacionalni monizmi*: "jedinstvo", "cjeline" i "jedno". To je proces dugoga trajanja rađanja epohe *opće globalizacije*. Tijekom tog procesa stvara se posve nova civilizacija utemeljena na *strukturalnoj promjeni javnosti*. Ta se promjena oblikuje na pluralnoj osnovi i na obrazovanju za novi i tehnološki i demokratski svijet postmoderne. Jer, posve sigurno, postmoderna postupno nastaje na svim razinama: na razini društva, političkih sistema, sustava država, demokracije, privrede, tehnologije, institucijâ, nastaje u književnosti, umjetnosti, slikarstvu, arhitekturi, sociologiji, politologiji, filozofiji, povijesti itd.[17]

Ako sve to imamo na umu, nužno je najprije istražiti na kojim zajedničkim osnovama nastaje postmoderna. Postmoderna se oblikuje na važnim tekovinama Moderne, na ideji napretka, i napose na njezinim univerzalnim vrijednostima, ali ih sada osniva na *principijelnom pluralizmu*. Drugim riječima, postmoderna preuzima temeljne vrijednosti Moderne, u prvom redu one koje zadovoljavaju pluralizam i projekt sveopćeg napretka. U tome je, kako vidimo, sadržana kritika Moderne, kritika totalitarnosti cjelokupne javnosti, osobito nacionalne zajednice. To je nastojanje da se otkrije smisao u novim vrijednostima višestrukosti pojava postmoderne. Mogli bismo dakle zaključiti da postmoderna nije ni nakon Moderne niti je protiv nje, nego izvire iz Moderne, jer je u osnovi bila u njoj, ali prikriveno. Moderna je stvorila suvremeni svijet, te dala osnovice, ukoliko ih prihvatimo, za pojavu novog pluralnog svijeta: epohe postmoderne. U svemu tome iskazuje se dosljednost u traganju za višestrukost pojava i životnih ciljeva, za višestrukost i različitost projekata, u traganju za ostvarenje principijelnog pluralizama. To je prema tome dosljedna i trajna borba protiv nacionalnih monizama ("jedinstva", "cjelina" i "jednog") koji često stvaraju agresivne nacionalizme, etničke sukobe, jednoumlje i isključivost. Iz svega toga slijedi da postmoderna

---

[16] O nacionalizmu i naciji: Armstrong 1982; Baron 1960; Breuilly 1993; Deutsch 1969; Gellner 1998; Hayes 1931; Hobsbawm 1993; Hroch 1985; Kamenka 1976; Kedourie 1966; Kohn 1929; Kohn 1945; Kohn 1962; Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1999a; Lerotić 1984; Smith 1983; Smith 1991.

[17] Habermas 1988; Kemper 1993; Kalanj 1994; Supek 1996; Vattimo 1991.

(kao principijelni pluralizam) u sebi uključuje Modernu, ali da se iskazuje u kritici Moderne i građanskog društva, te da istražuje nove vidike i nove putove razvoja i društva i nacije.[18]

U tom smislu, osobito kada je riječ o pojavama vezanim uz nacionalnu zajednicu, postmoderna je korektura i/ili dopuna Moderne. Iskazuje se prema tome uvijek u kritici tradicije Moderne koja teži monizmu i isključivosti. Valja dakle imati na umu da *principijelni pluralizam postmoderne* (etnički, nacionalni, kulturni, vjerski, politički, socijalni, ekonomski itd.), koji potiče pojavu i razvoj sveopće globalizacije svijeta i suvremene tehnologije, nije protiv Moderne, da u postmoderni nije sadržana anti-modernost, već da, u traženju tog novoga svijeta, nastoji kritički preispitati sve aspekte Moderne, da od Moderne uzima temeljne vrijednosti i da traži nove putove razvoja i napretka. U tom smislu možemo zaključiti da je postmoderna: a) protiv monizma uopće, a napose nacionalnog; b) protiv svih unifikacija i isključivosti, napose nacionalne, i c) protiv svih oblika totalitarizma. Da prema tome napušta despotizme, utopije, lažne ideologije i dogmatizam. Postmoderna se okreće višestrukosti, pluralizmu, konkurenciji i koegzistenciji heterogenog i pluralnog. Lako je zamijetiti da se ta liberalna vizija pluralizma postmoderne pokazuje kao kritička teorija građanskog društva i kao kritička teorija nacionalne zajednice i svih oblika agresivnog nacionalizma. S pojavom postmoderne, nacija ulazi u novo razdoblje transformacije: to je *postnacionalna epoha* u nastajanju. To je epoha u kojoj će se pokazati da li je čovječanstvo, nakon tragičnih iskustava Moderne, nakon etničkih sukoba i tragedija golemih razmjera, sposobno stvoriti novi svijet postmoderne, novi post-nacionalni svijet, ili će slijediti sve zablude i promašaje Moderne.[19]

Ako prema tome želi utjecati na transformaciju društva i nacije, jasno je da čovjek postmoderne mora polaziti od principijelnog pluralizma i višestrukosti društvenih pojava, od sveopće globalizacije današnjega svijeta. Moramo uz to polaziti od projekta da je nužno *prestrukturirati javnost*, tj. da je nužno čovjeka osposobiti (ne "preodgojiti"!) kako za *demokratski pluralni svijet* budućnosti tako i za novu *suvremenu tehnologiju*. To je potrebno zato jer je danas posve jasno da i jedno (demokratski pluralni svijet) i drugo (suvremena tehnologija) idu korak ispred čovjeka, ispred njegovih sposobnosti da im se brzo prilagodi, da lako usvoji njihove vrijednosti i vještine, te da lako i brzo stvori novi humaniji i napredniji svijet sutrašnjice. Jer *projekt postmoderne*, projekt koji je, o tome nema spora, postao novom vizijom budućnosti čovječanstva, jer drugog izbora nema, već danas utječe na strukturalne promjene svijeta i pokreće slijedeće povijesne i društvene procese dugoga trajanja:

a) na razini *društvenih promjena i procesa* javlja se pluralizam i višestrukost globalnog društva; *globalizacija* je i kao *model* i kao *proces* zahvatila sva područja suvremenog svijeta; to je proces u kojem se zasebna "nacionalna" društva (a oblikuju se kao totaliteti društvenih odnosa unutar svake nacionalne zajednice) sve više globaliziraju i time postaju sastavnim dijelom globalnog demokratskog građanskog društva kao svjetskog društvenog sistema koji ima jedinstvene standarde za sve, za sve narode i sve nacije;[20]
b) na razini *kulture* iskazuje se pluralizam kulturâ, kulturnih odnosa, programa i ciljeva; to je proces u kojem se iskazuje otklon od totalitarizacije i monizma na području nacionalne kulture; globalizacija kulture nastaje unutar procesa globalizacije masovnih medija i informacija; sve to utječe na širenje univerzalnih kulturnih vrijednosti; globalizacija na području kulture ne dira u identitet i individualnost nacionalnih kultura, već ih štoviše oplemenjuje i stavlja u kontekst razvoja opće svjetske kulture i civilizacije postmoderne;[21]

---

[18] Kemper 1993; Kalanj 1994; Supek 1996.
[19] Habermas 1988; Kemper 1993; Vattimo 1991; Adorno 1979; Berger 1977; Domenach 1986; Held 1990; Kalanj 1994; Kant 1976; Lijphart 1992; Neumann 1974; Sartori 1965.
[20] Gabriel-Lang 1995; Gay 1996; Lash 1964; Kemper 1993; Supek 1996; Lyotard 1988.
[21] Kemper 1993; Croteau-Hoynes 1997.

c) na razini *političkih sistema* pojavljuje se pluralizam i višestrukost političkih demokratskih uređenja, pluralizam političkih zajednica, stavova i ciljeva; na proces globalizacije utječu svjetski sveopći demokratski standardi; tijekom tog procesa dugoga trajanja, procesa u kojem sve to ne dolazi samo po sebi nego velikim zalaganjem cjelokupnog čovječanstva uopće i svakoga naroda napose, zasebne nacionalno-političke zajednice se prestrukturiraju u nove socijetalne pluralne zajednice unutar demokratskog građanskog društva; to je proces u kojem nacionalni monizmi i time nacija slabe na račun socijetalne zajednice posve novoga tipa: pluralne, višeetničke, demokratske i humane postmoderne;[22]
d) na razini *državnih sistema*, unutar svjetskog poretka, globalizacija utječe na pojavu socijalne, pravne i radikalno pluralne demokratske države, koje se napokon udružuju u međunarodni demokratski poredak; to je proces u kojem se iskazuje slabljenje nacionalne države; nacionalni suverenitet time se ne mijenja: globalizacija ne ugrožava, niti to može, moć unutarnjeg nacionalnog suvereniteta, ali sada više nije nacionalno isključiv spram "drugih", jer se mora uskladiti sa međunarodnom pravnom i demokratskom regulativom;[23]
e) na razini nove *tehnologije* svijet se sve više povezuje u globalni informacijski i tehnološki sustav koji je ovladao svim dijelovima svijeta, svim zemljama i svim narodima;
f) na razini *ekonomije i kapitala* globalizacija se iskazuje u masovnoj proizvodnji, preko multinacionalnog biznisa, nove političke ekonomije, masovne potrošnje itd.[24]

Ako sve te promjene imamo na umu, koje se oblikuju tijekom procesa dugoga trajanja, a u zbilji ih nalazimo na prijelazu iz epohe Moderne u epohu postmoderne, nema sumnje da se nalazimo na pragu nastanka nove civilizacije, novih povijesnih i društvenih pojava na svim područjima. To možemo nazvati *modelom postmoderne*. A to je i *postnacionalni model*. No riječ je prije svega o *procesu postmoderne*: o procesu nastajanja novoga svijeta. Sve te promjene, u njihovoj međusobnoj interakciji, najjasnije se očituju: prvo, tijekom postupne *transformacije građanskog društva* (osnovni cilj je opća globalizacija, primjena dosljedne demokracije, ostvarenje pluralizma i višestrukosti pojava) i, drugo, u procesu *transformacije nacije i/ili nacionalne zajednice* u pluralnu, demokratsku i socijetalnu zajednicu posve novoga humanog tipa. Mijenjaju se prema tome najvažnije povijesne pojave koje su nastale u epohi Moderne: i građansko društvo i nacija i kultura i civilizacija i tehnologija Moderne. Ništa više nije kao prije. Ali bi pogrešno bilo zaključiti da će se sve to brzo i lako mijenjati, da će sve to omogućiti brzo i lako ostvarenje ideje napretka i blagostanja u čitavom svijetu.[25]

Epoha postmoderne, na razini i modela i procesa postupnog nastajanja globalnoga svijeta, čovječanstvu nudi nove mogućnosti, napose kada je riječ o drugačijoj organizaciji nacionalne zajednice, i otvara mu nade da može i mora izgraditi bolju sutrašnjicu. Drugog izbora nema! Taj se cilj (koji se sve više u zbilji pojavljuje kao proces u kojem se oblikuje novo humano, pluralno globalno društvo) neće dakako postići ni lako niti preko noći. Bit će to dug i trnovit put stvaranja novih vrijednosti. Na tom dugom putovanju čovječanstvo mora konačno prevladati sve negativne pojave Moderne (sve agresivne nacionalizme, nacionalne monizme, etničke sukobe, ratove golemih razmjera, siromaštvo, mnoge nepravde, diktature, fašizme, totalitarizme, jednoumlja, lažne ideologije, svijet jedne dimenzije itd.), te na trajnim i univerzalnim osnovicama Moderne izgraditi novi svijet postmoderne. To je izazov i jedina mogućnost njegova opstanka: ideju napretka, koju je utemeljila Moderna, sada preuzima i ostvaruje postmoderna. Čovječanstvu nije ponuđena druga mogućnost izbora. Jer, nakon kriza svih vrsta, napose onih koji nastaju tijekom XIX. i XX. stoljeća unutar razvoja građanskog društva i nacija, čovječanstvu ne preostaje drugo nego da, polazeći od ideje napretka, stvara

[22] Kalanj 1993; Lijphart 1992; Held 1990; Supek 1996; Giner 1976; Lach 1991.
[23] Held 1990; Lijphart 1992; Schumpeter 1981;Tunander 1997. i literaturu u tim knjigama.
[24] Croteau-Hoynes 1997; Lach 1991; Berger 1977; Berger 1995; Županov 1998.
[25] Kemper 1993; Lijphart 1992; Croteau-Hoynes 1997. i literaturu u tim knjigama.

posve novu civilizaciju postmoderne utemeljenu na postnacionalnom projektu. Ta se nova civilizacija u nastanku danas iskazuje kao proces u kojem se sve više oblikuju institucije i/ili modeli samokontrole i društva i nacija. Na današnjoj razini ti su modeli jedina garancija da se projekt postmoderne može i mora ostvariti. Na tim se novim modelima i institucijama postupno rađa novi svijet. Zato svaka nacija, ukoliko joj je do razvoja i blagostanja naroda stalo, napose razvoja tehnologije i demokracije, mora slijediti te procese. Sve drugo je vraćanje na razinu epohe pred-modrene, na agresivni nacionalizam i natražnjaštvo.[26]

Nacija i nacionalna zajednica kao znanstveni problem

Znanstveni modeli.- Očito je dakle da porijeklo, razvoj i budućnost nacije, i svih pojava vezanih uz nacionalnu zajednicu, moramo promatrati unutar procesa nastanka i razvoja i *Moderne* i *postmoderne*. Ako međutim prihvatimo Modernu i postmodernu kao procese dugoga trajanja tijekom kojih u zbilji nastaje sve pojavno, napose ono što nas ovdje najviše zanima, a to su i nacija i nacionalna zajednica i građansko društvo, onda je jasno da nam postojeći znanstveni modeli i teorije o naciji ne pružaju jamstvo za uspješno proučavanje tih veoma složenih problema.[27] Moramo stoga nastaviti tragati za novim znanstvenim modelima koji bi nam omogućili da dublje zaronimo u fenomene i nacije i nacionalizama i društva. No najprije moramo odgovoriti na pitanje: da li se je pojavila posebna nauka o naciji? Da li je znanost riješila problem porijekla i integracije nacije? Da li su napokon u znanosti postavljene relativno čvrste osnove koje omogućuju razumijevanje *fenomena nacije* i *nacionalizma*? O tome raspravljamo na drugom mjestu, zato ovdje donosimo samo najosnovnije teze.[28]

Budući da je fenomen nacije već dugo u središtu naučnih istraživanja, mogli smo očekivati pojavu zasebne znanosti o naciji. Ali to se, kako je poznato, ipak nije dogodilo. Zašto? Navedimo osnovne razloge. Prvo, nastale su mnoge teorije o naciji. One su poznate i o njima se mnogo raspravlja. Paradoks je međutim u tome da većina tih teorija ne slijede rezultate prethodnih istraživanja i prethodnih teorija: one se najčešće međusobno isključuju.[29] A to upućuje na zaključak da još uvijek lutamo u traganju kako za znanstvenim modelima tako i za relativno svima prihvaćenom teorijom o naciji. Drugo, iako fenomen nacije i nacionalizma proučavaju mnoge znanosti (sociologija, politologija, filozofija, etnologija, povijest i druge), ipak se nije pojavila zasebna znanost o naciji. A nije se pojavila zato jer svaki znanstvenik fenomen nacije i nacionalizma (njihovo porijeklo, formiranje i razvitak) istražuje sa svoga uskog gledišta i interesa unutar užeg područja istraživanja.[30]

Sve to upućuje na zaključak da znanost nije ostvarila osnovne ciljeve:

a) da još uvijek nije utemeljen relativno dobar i svima prihvaćen znanstveni model, koji bi omogućio proučavanje porijekla, integracije i razvitka nacije i nacionalne zajednice, ali i fenomena nacionalizma, svih njegovih oblika; dokaz za to nalazimo u činjenici što stalno nastaju novi znanstveni modeli i svaki znanstvenik više manje slijedi svoj model;
b) da još uvijek nije utemeljena relativno dobra i svima prihvaćena naučna teorija o naciji i nacionalizmu; da se nove teorije često ne oslanjaju na prethodne; dokaz za to nalazimo u činjenici da su nastale brojne teorije o naciji, ali nas ni jedna u potpunosti ne zadovoljava;

---

[26] Kemper 1993; Kalanj 1994; Supek 1996; Korunić 1998; Korunić 1999.

[27] O tome: Anderson 1990; Breuilly 1993; Gellner 1994; Gellner 1998; Hayes 1931; Hobsbawm 1993; Hroch 1985; Janjić 1987; Kohn 1929; Kohn 1945; Leclerq 1979; Seton_Watson 1980; Smith 1979; Smith 1983.

[28] Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999.

[29] Usp. literaturu u bilj. br. 26. i brojnu literaturu i tim knjigama, a napose: Deutsch 1966; Rustow 1967; Smith 1971; Smith 1983; Smith 1991; Korunić 1997; Korunić 1998.

[30] Gledišta (znanstveni modeli i teorije) o naciji i nacionalizmu, a onda i rezultati istraživanja, posve su različita kod historičara, sociologa, etnologa i politologa. Da bismo se uvjerili u to dovoljno je usporediti njihove radove.

što dakako ne znači da ih moramo posve odbaciti, jer su nam ipak u određenoj mjeri korisne; pritom su definicije o naciji i nacionalizmu, premda ponekad korisne, manje važne za razumijevanje svih tih složenih povijesnih pojava i procesa;

c) da još nismo prihvatili jedinstven interdisciplinarni pristup u proučavanju porijekla i razvoja nacije, a to je u ovom slučaju najosnovnije polazište;

d) da, zbog svega toga, kao posljedica tog stanja u nauci, još uvijek nismo složni u osnovnim polazištima: što je nacija, kada nastaje, u okviru kojeg društva se formira kao posve nova društvena zajednica, koje vrijednosti i koji procesi utječu na njezinu integraciju, kakav je njezin odnos spram društva, kulture i civilizacije i kakva joj je budućnost.[31]

Etnički sentimenti i/ili subjektivni doživljaj nacije.- Veliki nedostatak u proučavanju porijekla i razvoja nacije, koja nastaje kao zajednica novog integracijskog tipa u razdoblju Moderne i građanskog/civilnog društva, vidimo u tome što znanstvenici, osobito nakon Drugog svjetskog rata, polaze od subjektivnog doživljaja nacije: od proučavanja fenomena nacionalizma i tek zatim, preko pobliže neodređene nacionalne svijesti, istražuju razvoj nacije. U tom slučaju oni ostaju na području sentimenata u određenju etničkog i/ili nacionalnog identiteta, tj. ostaju na iracionalnom području koji sadrži subjektivni doživljaj i nacionalnog identiteta i nacije i nacionalne zajednice i nacionalizma.[32] Uvjereni smo međutim da je to u osnovi put koji ne donosi plodonosne rezultate. Zašto? Evo nekoliko odgovora.

Znanost i šira javnost, u većini slučajeva, polaze od gledišta da se fenomen nacionalizma (njegova pojava i razvoj) poglavito temelji na *nacionalnoj svijesti*, dakle na psihološkim činiteljima (na sentimentima vezanim uz naciju) i time na subjektivnom doživljaju nacije. A budući da nacionalizam utječe na pojavu i razvoj nacije, onda se i nacija temelji na razvoju nacionalne svijesti, na nacionalnim sentimentima. Prema tom gledištu, lako je zamijetiti, nacionalna svijest postaje osnova na kojoj izrasta i nacija i nacionalizam. Zato se nacionalnu svijest, koja sadrži pobliže neodređeni subjektivni doživljaj nacije, u mnogim teorijama o fenomenu nacije uzima kao realnu vrijednost na temelju koje se proučava nastanak i razvoj ne samo nacije i nacionalizma, nego ujedno i kao osnovicu na kojoj se razvijaju svi psihološki činitelji i/ili stanja (svi sentimenti) vezani uz naciju, a to su: nacionalna volja, nacionalni duh, nacionalni karakter, kao i svi oblici nacionalizma, od patriotizma do agresivnog nacionalizma, nacionalnosti, nacionaliteta, etniciteta, etničnosti itd. Drugim riječima, nacionalna svijest je osnovica na kojoj izrastaju sve pojave vezane uz naciju: patriotizam, nacionalizam, nacionalni pokreti, nacionalne vrijednosti, nacionalna volja, nacionalni duh i karakter itd.[33]

Nema dakako spora o tome da navedene vrijednosti - koje se kod pojedinaca i svih društvenih grupa iskazuju kao sentimenti (kao psihološka i/ili emocionalna stanja) vezana uz vlastitu naciju, uz njezinu pojavu i razvoj - mogu u izvjesnoj mjeri utjecati na mobilizaciju ljudi u svakoj narodnoj i/ili nacionalnoj zajednici, da su u povijesti utjecale na organizaciju nacionalnih pokreta, na oblikovanje javnoga mnijenja itd. Sporna je međutim naša mogućnost spoznaje svih tih sentimenata i vrijednosti samih za sebe. Motrimo li naime s gledišta kritične nauke o društvu i naciji - ako znamo da pojmovi, sami za sebe, još ne stvaraju realni svijet, vezan uz integraciju nacionalne zajednice - možemo zamijetiti da te sentimente (nacionalnu svijest, nacionalizam, nacionalni duh, nacionalni karakter itd.) nije lako znanstveno istraživati,

---

[31] Usp. o tome: Anderson 1990; Armstrong 1982; Breuilly 1993; Čičak-Chand 1998; Deutsch 1969; Gellner 1994; Hobsbawm 1993; Janjić 1987; Kamenka 1976; Kedourie 1966; Kohn 1945; Lerotić 1984; Smith 1983.

[32] Usp. o tome: Altermatt 1997; Anderson 1990; Armstrong 1982; Breuilly 1993; Deutsch 1969; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Kamenka 1976; Kedouire 1966; Kohn 1945; Kohn 1956; Kohn 1962; Lerotić 1984; Minogue 1967; Seton-Watson 1980; Smith 1983; Smith 1991; Tilly 1975.

[33] Adersen 1990; Armstrong 1982; Altermatt 1997; Deutsch 1953; Deutsch 1969; Fromkin 1981; Gellner 1994; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Hroch 1985; Janjić 1987; Kedouire 1966; Kohn 1945; Kohn 1962; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999; Leclerq 1979; Lerotić 1984; Maritain 1992; Minogue 1967; Smith 1983.

jer je njihov sadržaj, kada je riječ o prošlosti, izvan dosega naših znanstvenih spoznaja. U prvom redu zato jer je to područje iracionalnog ponašanja ljudi: ta se njihova psihološka stanja, svi sentimenti vezani uz doživljaj vlastite nacije, u vremenu i prostoru neprekidno mijenjaju, iščeznu i ponovo se u drugom sadržaju i obliku pojave. Nije ih moguće kontrolirati, jer nemaju razvijene ni modele niti institucije samokontrole, pa ih nije lako ni istraživati.[34]

Prvo, kako smo pokazali, *psihološka stanja* i/ili *sentimenti* vezani uz nacionalni identitet i naciju nisu postojani, pa ni nacionalna svijest sama za sebe kao njihova zajednička osnova. A nisu postojani zato jer se njihov i sadržaj i intenzitet (naboj) i rasprostranjenost *neprekidno mijenjaju*: i kod pojedinih ljudi (tijekom njihova života često više puta) i kod svih društvenih grupa (skupina, elite, političkih stranaka i naroda u cjelini). Osim toga, ovdje nailazimo na znanstveni i metodološki problem, koji nije lako riješiti. Taj je problem sadržan u činjenici što u povijesti - osobito kada je riječ o XIX. stoljeću, kada se formiraju nacije, nacionalne svijesti i nacionalizmi - nije ostalo pažnje vrijedno svjedočanstvo o vrednovanju i/ili o znanstvenom istraživanju sadržaja i intenziteta (naboja) etničkih i/ili nacionalnih sentimenata, vrednovanja o etničkom i nacionalnom identitetu, čiji su nositelji bili pojedinci, elita i šire društvene grupe. Kako je onda moguće govoriti o sadržaju, intenzitetu i rasprostranjenosti nacionalne svijesti kod cjelokupnog jednog naroda? A ipak se to u znanosti i široj javnosti neprestano čini! Uz to, nužno je imati na umu da su se sva ta psihološka stanja i svi sentimenti vezani uz naciju, u razdoblju modernih komunikacija, s razvojem pismenosti i obrazovanja, pod utjecajem raznih ideologija, često modelirala, da su se mijenjali njihovi sadržaji. Teško je stoga, ako ne i nemoguće, proučavati sve te sentimente u prošlosti i na njima graditi čvrste zaključke.[35]

Sve to moramo dopuniti tezom da nacionalni sentimenti o kojima je riječ, pa ni nacionalna svijest kao njihova zajednička osnovica, ne određuju samu bît nacije kao zajednice novog integracijskog tipa u građanskom društvu. Jer je riječ o nastajanju nove *društvene zajednice*: o formiranju homogene nacionalne zajednice (nacije) u građanskom/civilnom društvu, kojoj prethodi povijest jednog naroda (naciji dakle prethodi narod) i određena narodna zajednica.[36]

Shodno tome, druga naša teza glasi da nacija nije, niti može biti, prije svega *zajednica nestalnih i često promjenljivih nacionalnih sentimenata* i/ili *psiholoških stanja*. Na formiranje i razvitak nacije, napose na proces integracije nacije kao *društvene zajednice* (kao socijetalne zajednice u građanskom društvu), utječu posve druge vrijednosti. Ako, prema tome, na jednoj strani, želimo upoznati suštinu "zajednice" često promjenljivih sentimenata, vezanih uz doživljaj nacije, lako je zamijetiti da na pojavu i razvoj svih tih psiholoških činitelja prije svega utječu razne ideologije, koje same nemaju čvrste oslonce u zbilji, čiji se sadržaji i uvjerenja neprekidno mijenjaju.[37] One *mobiliziraju* pojedine ljude i grupe u cilju ostvarenja nekih nacionalnih ciljeva, od kojih se mnoge nikada ne ostvare, jer ideologije često ne polaze od zbilje i istine, niti su im važne. Zato se dakako na toj razini - na razini tih psiholoških stanja i/ili nacionalnih sentimenata, čije sadržaje i rasprostranjenost u prošlosti nije moguće egzaktno istraživati, jer nedostaju izvori - teško može govoriti o važnim povijesnim procesima unutar kojih se u novom vijeku (u epohi Moderne) ostvaruje sve u zbilji: o procesima *modernizacije* i *integracije*. A ovdje je riječ o modernizaciji i integraciji i građanskog društva i nacije kao društvene zajednice. Zato nacionalni sentimenti, sami za sebe, u tim povijesnim procesima (napretka, modernizacije i integracije) ne mogu imati niti imaju bitnu ulogu. Mogu imati samo sporednu, ali samo ako utječu na spomenute procese. Na drugoj strani, ako polazimo od zbilje, nema sumnje da na pojavu i razvoj nacije, kao integracijske i/ili socijetalne zajednice u epohi Moderne, mnogostruko utječu procesi *integracije* i *modernizacije*: prvo, *procesi integracije* i

---

[34] Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999a; Korunić 1999b; Smith 1983; Smith 1991.

[35] O istraživanju etničkog i/ili nacionalnog identiteta u našoj prošlosti vidi posebno poglavlje u ovoj studiji.

[36] Usp. o tome: Korunić 1997. i posebno poglavlje u ovoj studiji.

[37] Usp. o ideologiji: Goati 1979; Colletti 1982; Manheim 1968; Ansart 1974; Bell 1960; Gouldner 1968; Hech 1956; Clerque 1968; Gabel 1974; Meynard 1961; Sargent 1969; Rejali 1971; Apter 1965; Sigmund 1963.

modernizacije sistema građanskog/civilnog društva (modernizacija njegovih podsustava kao integracijskih činitelja, napose kulture, politike, uprave, privrede, prava, obrazovanja) i, drugo, *procesi integracije* i *modernizacije* svih *zajednica* (kulturne, ekonomske, političke, državne, obrazovne, socijetalne itd.) u građanskom društvu.[38]

Uz to, svi procesi modernizacije i integracije odvijaju se na dvije međusobno povezane razine: prvo, na razini integracije koju potiče sistem građanskog/civilnog društva, pri čemu najvažniju integracijsku ulogu imaju pod-sistemi tog društva i socijetalna zajednica u tom društvu i, drugo, na razini oblikovanja novih *integracijskih nacionalnih osnovica*, kao novih nacionalnih vrijednosti. Te nove integracijske nacionalne osnovice - koje su, tijekom procesa dugoga trajanja, međusobno udruživale sve segmente jednog naroda i sve njegove pokrajine u homogenu nacionalnu zajednicu - nastaju tijekom smislene djelatnosti ljudi u konkretnim sredinama, unutar njihovih narodnih zajednica. Nastaju na poticaj Moderne i modernizacije na ovim područjima: a) stvaranja nove nacionalne kulture (tijekom procesa u kojem se oblikovao novi književni jezik, nova književnost, znanost, umjetnost, obrazovanje, arhitektura, nove urbane sredine itd.); b) industrijske revolucije i industrijalizacije zemlje; c) razvoja nove kapitalističke privrede, razvoja kapitala i osnivanja novčarskih zavoda; d) formiranja nove homogene političke zajednice; e) organizacije političkog i državnog sistema itd. Nositelji svih tih novih integracijskih nacionalne osnovica, koji ih dalje razvijaju, nove su nacionalne organizacije, institucije i sub-zajednice (kulturna, privredna, politička, državna, socijetalna i druge) koje se oblikuju unutar šire nacionalne zajednice.[39]

Drugo, kako je rečeno, osnova svih sentimenata vezanih uz naciju, vezanih uz određenje nacionalnog identiteta, jest nacionalna svijest. A u nauci se pak raspravlja o individualnoj (pojedinačnoj) i/ili kolektivnoj nacionalnoj svijesti. Međutim, sa gledišta kritične znanosti, teško je ako ne i nemoguće proučavati individualnu nacionalnu svijest, njezin sadržaj i intenzitet kod pojedinih ljudi, posebno kada je riječ o dalekoj prošlosti, jer nam za sve to nedostaju vjerodostojni izvori i zato jer te sentimente više ne možemo oživjeti. A o tzv. kolektivnoj nacionalnoj svijesti, o nacionalnoj svijesti jednog naroda, koja se stalno u nauci spominje, nemoguće je uopće raspravljati. Jer, što je ta svijest? Kako nastaje? Kako je definirati? Kakav je njezin sadržaj i intenzitet? Da li se mijenja u vremenu i prostoru? Nastaje li kao zbroj individualnih nacionalnih svijesti? A ako tako nastaje, zar su sve individualne nacionalne svijesti (tj. svijest o naciji i doživljaj pripadnosti toj istoj naciji) u svemu jednake? Zar svi ljudi jednako misle, isto osjećaju i imaju jednaka znanja i/ili informacije o naciji?

Naime, prema našem istraživanju, koje smo u Hrvatskoj provodili više godina, većina ispitanika ima slabe ili nikakve predodžbe što je nacija uopće, napose kada se traži šire znanje o porijeklu i razvoju hrvatske naciji i o društvu u kojem nastaje.[40] O svemu tome dakako mogu raspravljati nacionalne ideologije, koje donose i šire nacionalne monizme, stvaraju jednoumlja i zaključke koje im odgovaraju. Ali to je područje ideologija, a ne znanosti i kritičke nauke koja o tome ne može donijeti valjane zaključke, jer nedostaju čvrsta uporišta na koja se u svom istraživanju može osloniti. Krenemo li prema tome od subjektivnih doživljaja nacije, od nacionalnih sentimenata i/ili psiholoških činitelja vezanih uz naciju, od nacionalne svijesti kao njihove osnove, naći ćemo se u bezizlaznom položaju i bit će nam vrlo teško pronaći valjana naučna rješenja o pojavi i integraciji nacije kao zajednice. Prvo, zato jer

---

[38] Na jednoj strani, **društvo kao društveni sistem**, u ovom slučaju građansko društvo u razdoblju Moderne, osniva se na ovim podsistemima: kulture, politike, uprave, privrede, prava, vjere, obrazovanja itd. Imaju veliku ulogu u modernizaciji i integraciji kod svakog naroda, napose tijekom organizacije moderne nacionalne zajednice. Na drugoj strani, **društvo kao totalitet društvenih odnosa**, koje se sastoji od mnogih društvenih cjelina i područja, sadrži mnoge sub-zajednice (jezičnu, kulturnu, političku, državnu, ekonomsku, vjersku itd.) koje su integralni dijelovi šire nacionalne zajednice. Modernizacijski i integracijski procesi nastaju unutar tih cjelina: društva, društvenih pod-sistema i sub-zajednica. Na njima izrasta moderna nacija. Usp. bilj. br. 5.

[39] Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999.

[40] Korunić 1997; Korunić 1998.

etničke i/ili nacionalne sentimente, koji su nastali u dalekoj prošlosti, više nije moguće oživjeti i putem eksperimenta istraživati. Drugo, zato jer je na te sentimente (u bilo kojem vremenu i prostoru) gotovo nemoguće utjecati racionalno, napose u procesu smirivanja i samokontrole nacije kada se pojave agresivni nacionalizmi, koje razne ideologije lako modeliraju. Treće, zato jer je sve to, kako nam je povijest pokazala u mnogim primjerima, sila koja u sebi često sadrži negativni, rušilački i iracionalni nagon (agresivni nacionalizam, fašizam, jednoumlje, diktature itd.). Četvrto, zato jer je to odmak od općih demokratskih načela i od ideje napretka. A iracionalno, koje sadrži to stanje, nemoguće je dakako racionalni istraživati.[41]

Treće, iako, prema svemu što je rečeno, nije moguće egzaktno istraživati sadržaj, intenzitet i rasprostranjenost ni individualne niti kolektivne nacionalne svijesti koja je nastala u dalekoj prošlosti, niti stoga nacionalne sentimente - pa ih u strogo naučnom smislu nije moguće ni definirati, a kamoli ih uzimati kao opću i trajnu vrijednost u proučavanju nacije, jer nam nedostaju izvori za sve to - ipak je neosporno da mi možemo proučavati određene podsisteme "nacionalne svijesti", tj. svijesti koju su ljudi iskazivali u procesu ostvarivanja nacionalnih ciljeva.[42] Riječ je, prvo, o *svjesnoj djelatnosti* pojedinaca i/ili grupe ljudi, koju ostvaruju na mnogim područjima javnoga života jedne nacionalne zajednice i, drugo, o njihovu *odnosu spram te zajednice*, koji nastaje kao rezultat te svjesne djelatnosti. To je dakako svjesna djelatnost ljudi putem koje oni, u razdoblju Moderne, stvaraju nove vrijednosti unutar kojih nastaju *integracijske nacionalne osnovice* na području novog književnog jezika, književnosti, više kulture uopće, privrede, industrije, političkog i državnog sistema itd. A na njima se, tijekom procesa dugoga trajanja, formira moderna nacija. Kroz tu djelatnost oni iskazuju svoj svjesni odnos (svoju svijest) spram te zajednice i o toj zajednici. Sadržaj i oblik te svijesti, koja se iskazuje kao svjesna djelatnost ljudi, kao podsisteme "nacionalne svijesti", lako možemo otkriti i proučavati preko sadržaja i oblika različitih djela i novih vrijednosti koja nastaju u konkretnim sredinama. Analizom sadržaja različitih djela i vrijednosti, koja su nastala tijekom nacionalnog pokreta, možemo pratiti sve podsisteme "nacionalne svijesti" koji nastaju kao produkt svjesne djelatnosti ljudi u cilju formiranja nacije, a to su: a) svjesne predodžbe; b) odanost vrijednostima (kulturnim, pravnim, političkim, povijesnim itd.); c) različite nakane, htijenja, uvjerenja itd.; d) različite planove, programe, ciljeve itd.[43]

Radi se o procesu koji unutar jedne narodne zajednice, na planu društvenih odnosa u toj zajednici, na poticaj mnogih činitelja tijekom razvoja Moderne, pretpostavlja određenu interakciju pojedinaca i nacije, pri čemu se ta interakcija razvija u smjeru sve veće uloge i pojedinaca i grupa u društvu i u toj nacionalnoj zajednici. U tom se procesu iskazuje razvitak i sazrijevanje pojedinačne svijesti o vlastitoj ulozi u društvu i/ili zajednici, svijest o sebi kao svjesnom i voljnom biću, kao biću koje svjesno stvara i odlučuje. U tom smislu možemo zaključiti da svi ti podsistemi svijesti, koji se iskazuju unutar svjesne djelatnosti ljudi u konkretnim situacijama, utječu na jačanje interakcije među ljudima, da oni svjesno stupaju u međusobne interakcije, pa otuda nastaju: a) akcije pojedinaca i grupa; b) društvena mobilizacija šire grupe ljudi; c) promjene u ponašanju i djelatnosti pojedinaca, raznih grupa, elite, političkih stranaka i naroda u cjelini.[44]

Pod utjecajem tih aktivnosti ljudi, kao izraz njihove svjesne djelatnosti, nastaju povijesne i društvene promjene na različitim razinama i na različitim područjima javnoga života jednog naroda. Samo u tom smislu - prateći sve ove pojave, kao što je svjesna djelatnost ljudi, njihova aktivnost, te sadržaj i oblik njihovih djela i na taj način sve društvene promjene koje nastaju pod utjecajem njihove organizacije i rada, napose organizacije njihove narodne i/ili

---

[41] Korunić 1997: Korunić 1998; Altermatt 1997; Armstrong 1982; Deutsch 1969; Gelner 1998; Hobsbawm 1993; Kedourie 1966; Kohn 1962; Leclerq 1979; Minogue 1967; Smith 1983; Smith 1991.
[42] O razvoju svijesti: Gierer 1981; Gierer 1985; Dietrich 1970; Koestler 1967; Pusić 1989.
[43] Korunić 1989; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999; Gross 1985.
[44] Gierer 1985; Dietrich 1970; Pusić 1989; i primjere: Korunić 1989; Korunić 1998; Gross 1985; Stančić 1998.

nacionalne zajednice - možemo istraživati povijest raznih ideja, ideologija, misli, stavova, ciljeva, planova, programa, akcija, organizacija i stoga društvenu mobilizaciju pojedinih ljudi, raznih društvenih grupa, elite i političkih stranaka uopće. Prema tome, tek kada uočimo njihov stvarni utjecaj na povijesne i društvene promjene u konkretnim sredinama, tek tada ćemo moći istražiti koliko je i kako ta njihova svjesna djelatnost i organizacija potakla napredak jednog naroda, i stoga razinu njihove organizacije na području privrede, napose kapitalističke, industrije i industrijalizacije, političkog i državnog sistema, uprave, sudstva, obrazovanja, kulture, društvenog sistema itd. A upravo to, jedino dakle konkretna djela, nove vrijednosti i organizacija jednog naroda, pri čemu nastaju integracijske nacionalne osnovice na mnogim područjima života, osnovice koje ujedinjuju sve segmente naroda u nove nacionalne cjeline, a ne isključivo ideje i pojmovi sami za sebe, mogu utjecati i utječu na povijesne i društvene promjene unutar njegove narodne zajednice koje vode, unutar građanskog društva, prema njezinoj preobrazbi u homogenu nacionalnu zajednicu.[45]

Pritom je nužno imati na umu još i ovo: prvo, potrebno je istraživati povijest i sadržaj ideja, ideologija, planova, ciljeva, programa i akcija ljudi, ali moramo utvrditi koliko i kako su sve te nove vrijednosti utjecale na povijesne i društvene promjene i koje su procese pokrenule u konkretnim sredinama; drugo, u isto vrijeme moramo istražiti tko zastupa sve te određene ideje, ideologije, planove itd. (da li pojedinci, razne grupe ili stranke) i kakvu ima i društvenu i političku i ekonomsku moć da ih provede u život i, treće, koliko ih je i kako ostvareno. Ako mislimo na sve to, i ako primijenimo stroge naučne kriterije u proučavanju fenomena nacije, možemo uočiti da na povijesne i društvene promjene, koje tijekom razvoja Moderne i unutar građanskog/civilnog društva vode do pojeve moderne nacije, prije svega utječe svjesna ljudska djelatnost i nastanak integracijskih nacionalnih osnovica (nacionalnih vrijednosti, djela, organizacija, institucija, zajednica) kao rezultat te svestrane djelatnosti i organizacije ljudi u konkretnim sredinama.

Kada sve to imamo na umu jasno je da nećemo sve ideje, svaku ideologiju, svaki pojam ili svaki novinski članak (same za sebe, bez njihova vidljivog utjecaja na povijesne i društvene promjene) proglašavati bitnim u procesu integracije nacije, u procesu njezine pojave, formiranja i razvoja. Nastanak, razvoj i budućnost nacije složen je proces. Nužno je sve to proučavati ozbiljno i stručno. Potrebna su ozbiljna istraživanja o tome. Moramo pritom primijeniti kritičnu znanost i o društvu i o naciji. Mnoge teorije o nacije i društvu valja stoga uzimati krajnje kritično. Ako se time bavimo, nužno je primijeniti interdisciplinarni pristup.[46]

Teorije o narodu i naciji.- Kako je poznato, postoje mnoge teorije o naciji, o njezinu porijeklu i razvoju. Nužno je međutim iskazati kritiku tih teorija. Zašto?

Istraživanje porijekla i razvoja nacije - kao zajednice novoga integracijskog tipa, koja se formirala, o tome nema spora, tek u razdoblju Moderne, unutar građanskog društva - moramo utemeljiti kao znanstveni problem. Jer samo kritička znanost može doći do racionalne spoznaje o naciji. Ako tako krenemo, ako primijenimo stroge znanstvene metode, u tim ćemo teorijama uočiti mnoge proturječnosti. To je lako dokazati komparativnom analizom. Sve to, kao i činjenica da mnoge te teorije počivaju na proučavanju nacionalnih sentimenata, na proučavanju subjektivnih i/ili iracionalnih doživljaja nacije i nacionalizma, o čemu smo već raspravljali, navodi nas da prihvatimo *historijsku i racionalnu metodu*: da u proučavanju nacije prihvatimo područje zbilje i društvenih odnosa. Prije svega zato, jer je nacionalna zajednica (nacija) realna i zbiljska društvena (socijetalna) zajednica: tu nacionalnu zajednicu

[45] Usp. o tome: Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Stančić 1985; Stančić 1998.

[46] Nacija i društvo zahvaćaju sva područja života. Potrebno je stoga veliko znanje da bismo mogli proučavati te složene povijesne pojave: njihovo porijeklo, razvojne etape i mnogostruke utjecaje na povijesne procese u konkretnim sredinama. Nužno je tome posvetiti velika istraživanja. Pred nama još uvijek stoji taj zadatak.

tvore trajne vrijednosti (narod, književni jezik i njegova tradicija, nacionalna kultura uopće, teritorij, urbane sredine, tradicija i tradicionalne vrijednosti, politički sistem i država, nacionalne organizacije i institucije itd.). Pojedini čovjek i sve društvene grupe identificiraju se s tom konkretnom zajednicom, s njezinim dijelovima i pojedinim vrijednostima. A tada je uvijek riječ o trajnim vrijednostima. Naprotiv, etnički i/ili nacionalni sentimenti nemaju trajni karakter: oni se stalno mijenjaju u vremenu i prostoru. Ako tako krenemo, time ćemo iskazati kritički odnos kako prema svim tim teorijama o naciji, koje ćemo dijelom navesti, tako i prema osnovnim pojmovima o svemu tome.[47]

Pa ipak, s gledišta spoznaje, problem nije tako jednostavan. Naime, pokazali smo, i o tome slijedi rasprava, da su mnoge teorije o naciji i nacionalizmu, koje su nekritično prihvaćene, nastale u želji da se prouči porijeklo i razvoj sentimenata i/ili psiholoških činitelja vezanih uz naciju: razvoj nacionalne svijesti, nacionalizma, nacionalnosti, etničnosti, tzv. nacionalnog duha itd. Ako međutim ostanemo pretežno na tom području, na sentimentima vezanim uz naciju i time na subjektivnom doživljaju nacije - i pritom izgubimo iz vida činjenicu da se nacija tijekom epohe Moderne, unutar procesa modernizacije i integracije svih područja društva, u prvom redu formira kao konkretna nacionalna zajednica i ujedno kao društvena zajednica, unutar određenog društva - onda se moramo suočiti s činjenicom da smo u susretu s fenomenom nacije, u nastojanju da je proučimo, najprije pošli od afektivnog i iracionalnog područja: od nacionalnih sentimenata koji su promjenljivi i nestalni u vremenu i prostoru. A tada smo učinili pogrešku (i metodičku i teorijsku) već na prvom koraku. Jer ti nacionalni sentimenti, koji nastaju u kompleksnom procesu interakcije čovjeka i nacije, čiji se i sadržaji i intenziteti neprekidno mijenjaju, nisu područja čiste racionalnosti niti se u zbilji, u konkretnim prilikama, iskazuju i ostvaruju putem racionalne svjesne djelatnosti, putem koje nastaju integracijske nacionalne osnovice, koju znanost može egzaktno proučavati. To je ključni razlog zašto ne možemo preko nacionalnih sentimenata upoznati bît nacije, jer oni zapravo i ne tvore suštinu nacije kao zajednice: ne tvore njezine trajne vrijednosti, po čemu nacija jest nacionalna zajednica. Nacionalni su sentimenti njezine popratne pojave. Pojave se, mijenjaju, nestaju i ponovo se u drugom sadržaju i naboju pojavljuju.[48]

Ako međutim sve to promatramo s gledišta spoznaje, moramo odgovoriti na ovo pitanje: da li, uza sve to, postoje određene racionalne spoznaje o naciji, nacionalnoj zajednici i o nacionalizmu, koje ne možemo dovesti u sumnju, koje je znanstveno moguće uvijek dokazati, jer je to područje zbilje i racionalnosti, na temelju kojih možemo ići dalje u proučavanju tih složenih povijesnih procesa? Da, postoje. Upoznajmo samo dio tih spoznaja.

Kritička znanost o naciji, koju moramo razvijati, danas ipak može prihvatiti određene spoznaje o naciji čiju valjanost nije nužno dokazivati, iako ih je lako dokazati. To je u prvom redu spoznaja da porijeklo, integracija i razvojne etape nacije nastaju u *povijesnim procesima dugoga trajanja* i da taj proces još uvijek nije završen. Drugi aksiom glasi da se nacija tijekom tog procesa formira kao *nacionalna zajednica*. Iz toga slijedi zaključak da je nacija *zajednica* a ne *društvo*.[49] Budući pak da su u svemu tome prisutni povijesni i društveni procesi, procesi modernizacije i integracije, u kojima se ostvaruju i *socijalni* i *antropološki* aspekti napretka, koje donose i ostvaruju Moderna i građansko društvo, tada nije teško zaključiti da nacija nastaje i razvija se kao *društvena zajednica*: i kao *nacionalna zajednica* i kao *socijetalna zajednica* novoga integracijskog tipa u građanskom društvu. Slijedi zatim aksiom koji glasi da naciji prethodi određeni narod i dugo trajanje u povijesti njegove narodne zajednice. Iz toga možemo zaključiti da se narodna zajednica, unutar građanskog društva u

---

[47] Usp. o tome: Delannoi 1991; Poutignat 1997; Smith 1983; Kohn 1955; Lerotić 1984; Weber 1986.

[48] Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999.

[49] Pojam ***zajednice*** (communitas, community, Gemeinschaft) kao opreka pojmu ***društvo*** (societas, society, Gesellschaft) i pojam **nacionalne zajednice** kao opreka pojmu **građansko društvo**, u društvenim je naukama već odavno poznat. Usp. o tome: Parsons 1969; Lerotić 1984; Maritain 1992; Korunić 1997; Rodin 1986.

razvoju, tijekom duge epohe Moderne, transformira u nacionalnu zajednicu. Na sve te dakle procese višestruko utječu modernizacijski i integracijski procesi koji nastaju realizacijom projekta Moderne. Zato naciju, u svakom pogledu, moramo promatrati kao zajednicu posve novog integracijskog tipa koja nastaje unutar građanskog društva i epohe Moderne. Napokon, iz svega toga slijedi zaključak da na integraciju nacije, na njezinu pojavu i razvoj kao društvene zajednice, kao zajednice novoga integracijskog tipa koja nastaje u razdoblju Moderne, utječu mnogobrojne vrijednosti (kulturne, društvene, ekonomske, političke itd.) i mnoge društvene cjeline i podsustavi u njihovoj međusobnoj interakciji. Ne dakle samo jedna vrijednost, jer Moderna potiče svestrani razvoj društva.[50]

Pogledajmo međutim kako na sve to gledaju mnoge teorije o naciji. Ovdje ih dakako navodimo u najkraćim crtama. Sve su one nastojale odgovoriti na pitanje što je nacija i kako se razvija i organizira. Evo nekoliko teorija o naciji:

a) *Teorija o naciji kao jezičnoj zajednici*:
   – U toj teoriji bitnu ulogu u formiranju nacije ima jezik i time zajednica jezika jednog naroda. Ali se ističe postojanje i drugih vrijednosti. No jezik je ipak često prenaglašen kao činitelj u oblikovanju nacije.[51]

b) *Teorija o naciji kao kulturnoj zajednici*:
   – U toj se teoriji najvažniju ulogu u procesu formiranja malih nacija pridaje kulturi i kulturnoj zajednici. Prema toj teoriji, čak ako i nedostaju druge vrijednosti, kao što je samostalna država i/ili nezavisna politička zajednica, kultura može odigrati ključnu ulogu u konstituiranju zasebne nacije.[52]

c) *Teorija o naciji kao kulturno-etničkoj zajednici*:
   – Kultura uopće, i time kulturna zajednica, te porijeklo i razvoj naroda (etnosa) imaju, prema toj teoriji, ključnu ulogu u formiranju nacije.[53]

d) *Teorija o naciji kao političkom narodu*:
   – U toj se teoriji državi i političkoj zajednici jednog naroda, te formiranju političkog naroda, pridaje veliku važnost u formiranju nacije.[54]

e) *Teorija o naciji kao političkoj zajednici*:
   – Formiranje i razvoj političke zajednice jednog naroda ima, prema toj teoriji, važno mjesto u formiranju zasebne nacije. U tom slučaju, politička se zajednica izjednačuje sa nacijom i nacionalnom zajednicom.[55]

f) *Teorija o naciji kao povijesnoj zajednici*:
   – Povijest, povijesna zajednica, tradicija i dugo trajanje u povijesti jednog naroda, prema toj teoriji, ima važnu ulogu u formiranju zasebne nacije.[56]

g) *Teorija o naciji na relaciji "stara nacija" – "mlada nacija"*:
   – Nacije se u toj teoriji dijele na "stare nacije", čije porijeklo seže od XV. stoljeća dalje u prošlost, dok se "mlade nacije" formiraju tek u XIX. ili u XX. stoljeću. Iako se sve to teško može opravdati, tu teoriju mnogi slijede. Nema "starih" i/ili "mladih" nacija. Nacije nastaju, kako smo pokazali, tek u epohi Moderne, ne prije, ne u razdoblju feudalizma. Jer samo Moderna pruža svestrani razvoj, te modernizacijske i integracijske osnovice na kojima izrasta nacija kao društvena zajednica, kao zajednica novog integracijskog tipa.[57]

---

[50] Kemper 1993; Kalanj 1994; Supek 1996; Vattimo 1991; Lyotard 1988; Parsons 1969; Korunić 1997.
[51] Kautsky 1887; Redžić 1963; Lerotić 1984; Stančić 1985; Stančić 1989; Stančić 1998.
[52] Rokkan 1970; Eisenstadt 1973; Tilly 1975; Bauer 1907; Renner 1899; Renner 1964; Deutsch 1953; Wiart 1972; Lerotić 1984; Stančić 1985; Stančić 1989; Stančić 1998.
[53] Renner 1899; Renner 1964; Bauer 1907; Deutsch 1953; Lerotić 1984; Poutignat 1997; Stančić 1989.
[54] Usp. o tome: Davis 1967; Vranicki 1970; Lerotić 1984.
[55] Usp. o tome: Davis 1967; Vranicki 1970; Lerotić 1984; Korunić 1989; Korunić 1998; Smith 1983.
[56] Usp. o tome: Smith 1983; Smith 1991; Robertson 1979; Seton-Watson 1980; Lerotić 1984; Korunić 1998.
[57] Seton-Watson 1980; Gellner 1994; Gellner 1998; Anderson 1990; Hobsbawm 1993. i drugi.

h) *Teorija o naciji kao skupu vrijednosti*:
   – Smatra se da je nacija proizvod povijesti i da na njezino formiranje utječu mnoge vrijednosti, kao što su povijest, ideja nacije, nacionalno načelo, jezik, kultura, etnicitet, društvo, politička zajednica i država, privreda itd. Ali se ne vidi nastanak integracijskih osnova, društvenih uvjeta i utjecaj moderne.[58]

i) *Teorija o naciji kao socijetalnoj zajednici*:
   – Ključnu ulogu u integraciji nacije ima socijetalna zajednica, građansko društvo, normativni sistem, norme, pravila, statusi, odanost vrijednostima, solidarnost, lojalnost, politički sistem, dobrovoljno udruživanje itd.[59]

Naveli smo važnije teorije o naciji. Ovdje nećemo ulaziti u njihovu analizu. To ćemo uraditi na drugom mjestu. Mnoge su neprihvatljive, posebno kada se, u poimanju nacije, oslanjaju pretežno na jednu vrijednost, kada naglašavaju samo jednu njezinu osnovicu, kada u svemu tome prenaglašavaju razne ideje i načela (ideju nacije, nacionalno načelo, ideologije, tradiciju) ali i kada napose ističu sentimente (nacionalnu svijest, nacionalnost, nacionalizam, nacionalni duh, nacionalni karakter itd.) vezane uz pojavu i razvoj nacije.

Kada je međutim riječ o istraživanju pojave i integracije nacije, zašto nije prihvatljivo isticanje: samo jedne vrijednosti (kao što su: jezik, kultura, povijest, politika itd.), samo jedne njezine osnovice, te prenaglašavanje idejne strane i nacionalnih sentimenata?

Na to nije teško odgovoriti. Ali uz uvjet da o svemu tome kritički mislimo. Dovoljno je za početak slijedeće. Prije svega valja prihvatiti činjenicu da naciju (kao posve novu zajednicu u građanskom društvu) ne tvori, niti to može, samo jedna vrijednost. Na njezinu pojavu i razvoj, kao nove integracijske zajednice - koja, u procesu dugoga trajanja, integrira sve segmente i sve dijelove, sve subzajednice, organizacije, institucije i vrijednosti jednog naroda - ne može utjecati pretežno jedna vrijednost ili samo jedan sustav ili samo jedna subzajednica. Jer ni jedna subzajednica sama za sebe (na pr. zajednica jezika, kulture, teritorija, ili pak politička i ekonomska zajednica itd.) ne može preuzeti integracijsku ulogu i ujediniti (u novu nacionalnu cjelinu, u nacionalno jedinstvo) sve dijelove i sve segmente jednog naroda. Tu ulogu ima jedino nacionalna zajednica, kao nova integracijska zajednica u građanskom društvu.

Ako dakle prihvatimo osnovnu spoznaju da je nacija *zajednica*, o čemu nema niti može biti spora, onda nam se vrata daljnjih spoznaja otvaraju pitanjima: što je potaklo i omogućilo pojavu nacije, kakva je to zajednica i u okviru kojeg društva se formira? Kako je rečeno, nacija nastaje ostvarenjem projekta Moderne, jer tek Moderna stvara uvjete za pojavu i modernizacijskih i integracijskih procesa na svim područjima društva. U tom smislu, nacija je zajednica posve novog integracijskog tipa, koja nastaje i razvija se unutra Moderne i građanskog društva. Novog integracijskog tipa, jer putem novih nacionalnih integracijskih osnovica (jezičnih, kulturnih, političkih, ekonomskih, pravnih, obrazovnih, komunikacijskih itd.) integrira sve dijelove, sve segmente i sva društvena područja jednog naroda u novu homogenu nacionalnu zajednicu. U svemu tome, kako vidimo, ključnu ulogu imaju procesi integracije i modernizacije, i to svih područja i svih dijelova društva, a ne samo jedne vrijednosti ili samo jednog sustava. Ako tako promatramo, lako je istražiti porijeklo i integracije svake nacije, jer se svaka razvija u posebnim prilikama.[60]

***Definicije o narodu i naciji*.-** Postoje mnoge definicije o naciji. Da li su one više manje točne i jasne? O tome bismo mogli dosta raspravljati. No ovdje je problem druge vrste. Valja naime odgovoriti na pitanje: da li nam te definicije, uz uvjet da su jasne i neproturječne, daju

---

[58] Usp. o tome: Smith 1983; Smith 1991; Weber 1976; Leclerq 1979; Kedourie 1966; Lerotić 1984; Breuilly 1993; Deutsch 1969; Gellner 1994; Hobsbawm 1993; Kohn 1962. i drugi.

[59] Smith 1983; Smith 1991; Kohn 1929; Weber 1976; Parsons 1969; Lerotić 1984; Tilly 1975; Rokkan 1970.

[60] Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999.

točne odgovore na pitanje što je to nacija, kada i kako nastaje, što utječe na njezinu integraciju i, napokon, u okviru kojeg društva nastaje? Ne, definicije o naciji, same po sebi, na sve nas to ne upućuju. Definicije su dakako potrebne, s njima se ponekad moramo služiti, ali nam one nikada neće pružiti uvid u povijesne i društvene procese: kako nacija, kao društvena i/ili socijetalna zajednica, nastaje i razvija se u epohi Moderne i postmoderne. A upravo su nam ti društveni procesi, osobito oni koji nastaju u epohi Moderne, ključ za istraživanje fenomena nacije. U tom smislu, definicije o naciji često zamagljuju suštinu problema, kako na razini spoznaje tako i na razini povijesnih i društvenih procesa. Zato moramo biti veoma oprezni kada se služimo definicijama o naciji. S gledišta spoznaje, one nisu mnogo korisne.[61]

Nacija i nacionalizam kao znanstveni problem

Što je nacionalizam? Kako nastaje? Kako i na kojim se osnovicama razvija? Kakav mu je sadržaj? Kakva je uzajamna ovisnost nacije i nacionalizma? Na ta i druga istraživačka pitanja nužno je odgovoriti prije svake rasprave o naciji i nacionalizmu.[62]

Nacionalizam (*nationalism*, *nationalisme*, *nationalismus*) možemo definirati: a) kao svjesno djelovanje ljudi (na različitim područjima javnoga života) u duhu neke nacije, u cilju njezina razvoja i održavanja; b) kao svjetonazor koji zasebne nacionalne vrijednosti nadređuje svim ostalim građanskim vrijednostima; c) kao prekomjerno isticanje prava, težnji i vrijednosti vlastite nacije, često na račun drugih etničkih skupina, etničkih zajednica, te naroda i nacija; d) dakle kao agresivni nacionalizam; e) kao patriotizam (kao pozitivni oblik nacionalizma; f) kao nacionalno-političko načelo; g) kao nacionalnu svijest i osjećaj; h) kao politički pokret potaknut tim osjećajem; i) kao nacionalnu ideologiju itd.[63]

Mogli bismo nizati još mnoge definicije o nacionalizmu i analizirati njihove vrijednosti i opravdanost. Time međutim ne bismo mnogo doznali o porijeklu i integraciji nacije kao zajednice. Za sada je bolje odgovoriti na pitanja: prvo, da li nacionalizam prethodi naciji, kako tvrde mnogi autori u svojim raspravama, ili obrnuto; drugo, da li je prema tome nacionalizam "stvorio" naciju; treće, da li nacionalizam iskazuje bît nacije i da li je on održava na životu, tj. može li nacija egzistirati bez nacionalizma; četvrto, da li stoga putem nacionalizma možemo upoznati fenomen nacije, njezino porijeklo, integraciju i razvoj?

Da bismo odgovorili na sve to, da bismo razvili kritičku znanost o naciji, nužno je uvijek istražiti sadržaj svakog nacionalizma, njegov intenzitet (naboj) i rasprostranjenost. Uz to, svaki nacionalizam sadrži najmanje slijedeće osnovice: a) nacionalnu svijest (i individualnu i kolektivnu); b) tzv. nacionalnu volju, te dragovoljno pristajanje i poistovjećivanje; c) selektivnu solidarnost; d) odanost vrijednostima (izbor i odabir među tim vrijednostima); e) nacionalnu ideologiju, čiji se sadržaj prilagođava određenim ciljevima; f) organizirani pokret (politički, kulturni, ekonomski itd.); g) posebni odnos spram "stranaca" itd.[64]

U svakom slučaju, s pojmom *nacionalizma* moramo biti veoma oprezni. To se često zaboravlja. Zato velike pogreške čine oni autori koji, raspravljajući o naciji, na početku svojih

---

[61] Usp. o tome: Smith 1983; Smith 1991; Smith 1998; Poutignat 1997; Anderson 1990; Hobsbawm 1993; Janjić 1987; Kamenka 1976; Kohn 1962; Lerotić 1984; Seton-Watson 1980.

[62] Usp: Anderson 1990; Altermatt 1997; Armstrong 1982; Baron 1960; Bell 1974; Breuilly 1993; Delannoi 1991; Deutsch 1953; Deutsch 1969; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Rustow 1967; Kamenka 1976; Kohn 1945; Kohn 1962; Lerotić 1984; Minogue 1967; Poutignat 1997; Smith 1983; Smith 1986; Smith 1998; Tilly 1975.

[63] Ne postoje temeljita istraživanja nacionalizma, etničkog i/ili nacionalnog identiteta i nacionalnih sentimenata u Hrvatskoj u XIX. i XX. stoljeću. Postojeća naime istraživanja nisu na teorijskoj i metodološkoj svjetskoj razini. Tome svakako valja posvetiti veliku pažnju. Literatura o tome: Šidak 1973; Šidak 1979; Stančić 1980; Banac 1988; Stančić 1989; Korunić 1989; Jelavich 1992; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Behschnitt 1980.

[64] Altermatt 1997; Anderson 1990; Armstrong 1982; Bell 1974; Breuilly 1993; Delannoi 1991; Deutsch 1969; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Kamenka 1976; Kohn 1945; Kohn 1962; Minogue 1967; Seton-Watson 1980; Smith 1983; Smith 1991; Smith 1998.

rasprava najprije navode definicije o nacionalizmu i naciji.[65] Na taj način, preko tih definicija, oni stvaraju pretjerano uopćene sheme putem kojih pokušavaju raspravljati o fenomenu nacije. Dalje je sve više manje proizvoljno. Ako međutim u istraživanje porijekla i integracije nacije i društva krenemo kritički, tada valja iskazati najmanje slijedeće stavove.

Prvo, glavna osnovica nacionalizma, bez obzira kako ćemo ga definirati, jest osjećaj i/ili nacionalna svijest (svijest o naciji) koju iskazuju pojedini ljudi, određene skupine, elita, političke stranke ili jedan narod u cjelini. Nacionalizam prema tome ide u red nacionalnih sentimenata, u red tzv. psiholoških stanja vezanih uz naciju. I tu, kako je već rečeno, nastaju veliki problemi. S gledišta spoznaje, pokazali smo, teško je ako ne i nemoguće istražiti sadržaj, intenzitet (naboj) i rasprostranjenost nacionalne svijesti i time svakog nacionalizma. Zato jer se i nacionalna svijest i nacionalizam (od patriotizma do agresivnog nacionalizma), njihovi sadržaji i intenziteti, stalno i neprekidno mijenjaju, i kod pojedinaca i kod svih društvenih grupa. Kada prema tome govorimo o nacionalizmu, morali bismo uvijek, ako je to uopće moguće, točno istražiti i njegov sadržaj i njegovu rasprostranjenost. Jer se istraživanje tih promjena (sadržaja i naboja nacionalnih sentimenata: i nacionalne svijesti i nacionalizama) sudara s mnogim teškoćama. Prva teškoća proizlazi iz činjenice da su oblici nacionalnih sentimenata, a napose tzv. nacionalna svijest (tj. znanje o vlastitoj naciji i osjećaj spram nje) i na njoj utemeljeni nacionalizmi, među sobom veoma različiti, da se razlikuju od čovjeka do čovjeka, od grupe do grupe, a napose da su različiti od vremena do vremena. Ti se sentimenti nikada ne pojavljuju u istom obliku, naboju i sadržaju. Druga teškoća odnosi se na činjenicu da se u nauci, ali i u široj javnosti, nacionalne sentimente najčešće pretjerano uopćava. Iz toga proizlazi njihova nedovoljna određenost. A njihovu sadržajnu nestalnost i stoga neuvjerljivost još više potiču razne nacionalne ideologije. Oprez u istraživanju je dakle više nego potreban.[66]

Drugo, ako naciju promatramo kao složenu društvenu zajednicu, koja nastaje i razvija se unutar epohe Moderne, unutar građanskog/civilnog društva, jer su isključivo te povijesne pojave omogućile i modernizacijske i integracijske procese, onda ostaje ovaj zaključak: nacionalizam ne prethodi naciji.[67] U početnim etapama pojave nacije, s početnim ostvarenjem projekta Moderne, kada počinje djelatnost pojedinaca i skupina u cilju oblikovanja integracijskih nacionalnih osnovica, možemo govoriti o *patriotizmu*. Dok se nacionalizam (bilo u formi pretjeranog isticanja vlastitih nacionalnih vrijednosti ili u obliku agresivnog nacionalizma) javlja tek sa pojavom jače organizacije: obrazovanja, pismenosti, novinstva, sistema moderne komunikacije, političkog pokreta, političkog djelovanja i time nacionalnog pokreta, napose pod utjecajem raznih nacionalnih ideologija.[68]

Treće, ono što je najvažnije, preko nacionalizma mi ne možemo upoznati fenomen nacije, njezino porijeklo, integraciju i razvoj kao društvene zajednice, kao zajednice novoga integracijskog tipa koja se oblikuje u epohi Moderne. Svi oblici nacionalizma samo su popratna pojava. Pozitivni oblik (patriotizam) može biti koristan, dok agresivni nacionalizam u pravilu šteti razvoju svake nacije. No o svemu tome, za sva vremena i prostore, unutar svakog naroda napose, moramo uvijek provesti temeljita konkretna istraživanja.

Osnovni je dakle zaključak da je nacionalizam promjenjiva vrijednost, da mu se neprekidno mijenja: sadržaj, intenzitet i rasprostranjenost. Kada prema tome upotrijebimo na primjer pojam hrvatski nacionalizam, nužno je uvijek ispitati sve to, njegovu promjenjivost

---

[65] Usp. na primjer: Gellner 1998; Altermatt 1997; Anderson 1990; Smith 1983. i drugi.

[66] Smith 1983; Smith 1991; Smith 1998; Armstrong 1982; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Goati 1979.

[67] Usp. o tome: Altermatt 1997; Anderson 1990; Bell 1974; Delannoi 1991; Deutsch 1983; Deutsch 1969; Gellner 1994; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Kamenka 1976; Kohn 1945; Lerotić 1984; Minogue 1967; Seton-Watson 1980; Smith 1983.

[68] Hobsbawm 1993; Seton- Watson 1980; Smith 1983; Smith 1991; Smith 1998.

kod svih društvenih grupa, za svako doba i za svako vrijeme napose. U protivnom, ako to ne učinimo, služimo se nepreciznim pojmovima, preko kojih ne možemo upoznati stvarnost.[69]

Porijeklo nacije kao znanstveni problem

Porijeklo nacije, i kao znanstveni *problem* i kao *proces* u kojem nacija nastaje, moramo vezati uz porijeklo naroda koji joj prethodi. Jer naciji, kako je rečeno, prethodi narod i ujedno njegova narodna zajednica u kojoj se organizirao. Drugim riječima, naciji prethodi narod i njegovo više manje dugo trajanje u povijesti.[70] To je proces dugoga trajanja u kojem se, u posebnim društvenim i povijesnim prilikama, u svakom primjeru napose, oblikuje narodna zajednica. Ključno je međutim ovdje pitanje: kada i kako nastaje preobrazba naroda i njegove narodne zajednice u homogenu i/ili cjelovitu nacionalnu zajednicu i modernu naciju? Naravno da nam u svemu tome neće pomoći ni razne definicije o naciji ni isticanje postojanja i razvoja nacionalne svijesti niti "otkriće" da su pojedini ljudi (u raznim razdobljima) iskazivali tzv. "nacionalnu" volju time što su se "svjesno" opredijelili za svoju "otačbinu" (pokrajinu, zemlju, državu).[71] Zašto? Zato jer porijeklo nacije, kao integracijske i/ili socijetalne zajednice novoga tipa, valja tražiti u nastajanju novih društvenih uvjeta. Ti uvjeti nastaju u novom vijeku, tijekom povijesnih i društvenih procesa u kojima nastaju posve nove i modernizacijske i integracijske osnovice. Razumije se da te osnovice nastaju tek u epohi Moderne, tek unutar građanskog/civilnog društva u razvoju. Ne ranije. Ne u epohi feudalizma.[72]

Međutim, kada je riječ o porijeklu i naroda i nacije, o njihovu formiranju i razvoju, moramo svakako razlikovati razna mišljenja koja o tome postoje u široj javnosti, na jednoj strani, od znanstveno utemeljenih pokušaja da se cjelovito istraže složeni povijesni i društveni procesi vezani uz fenomen nacije, na drugoj strani. Jer na oblikovanje mnogih uvjerenja o naciji u široj javnosti više utječu razne nacionalne ideologije i stavovi političara ideologa, i time razni ideologemi,[73] negoli povijesna istina iza koje stoji znanost i znanstveni modeli.[74]

Zato svaka teorija o porijeklu nacije najprije mora odgovoriti na pitanje: kako je i kada nastala nacija kao (nacionalna) *zajednica* novoga integracijskog tipa, koji povijesni procesi i koje osnovice (i modernizacijske i integracijske) potiču njezin razvoj, kakva je uzajamna ovisnost nacionalne zajednice (kao društvene i/ili socijetalne zajednice) i građanskog društva i, napokon, kakva joj je sudbina?[75]

---

[69] Korunić 1996; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999.

[70] Nužno je, prvo, razlikovati pojam **naroda** od pojma **nacije** i, drugo, razlikovati **narodnu zajednicu** (u kojoj se jedan narod organizira na mnogim područjima javnoga života, ali još nije postigao nacionalnu cjelovitost koja ujedinjuje sve njegove segmente i dijelove) od **nacionalne zajednice**, koja nacionalnu homogenost i cjelovitost postiže, u epohi Moderne i unutar građanskog društva, tijekom složenih procesa modernizacije i integracije, preobrazbom te iste narodne zajednice u modernu naciju. Ako sve to ne razlikujemo, teško ćemo shvatiti fenomen nacije i sve pojave vezane uz nju.

[71] Ako naciju promatramo preko subjektivnih činitelja (etničkog i nacionalnog identiteta, svjesnog opredjeljenja za neku etniju, pokrajinu ili zemlju, tj. preko etničkih i nacionalnih sentimenata) teško ćemo shvatiti njezinu pojavu, razvoj i procese integracije. Ako, međutim, naciju promatramo kao konkretnu zajednicu (i nacionalnu i socijetalnu), ako dakle krenemo od zbilje i naciju promatramo preko njezinih trajnih vrijednosti, kako smo pokazali u ovom radu, onda ćemo lakše moći pristupiti istraživanju njezina fenomena.

[72] Usp. o tome: Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999a; Korunić 1999b.

[73] **Ideologem** je, prvo, riječ ili novo značenje ili jedinica jezika nastala u okviru ideologije i, drugo, fraza koja u nekoj ideologiji dobiva simboličku vrijednost pripadanja i prepoznavanja u pisanju tekstova i načinu izražavanja.

[74] Smith 1983; Smith 1991; Smith 1998; Poutignat 1997; Tilly 1975; Bell 1974; Delannoi 1991; Deutsch 1953; Deutsch 1969; Janjić 1987; Goati 1979; Korunić 1997; Korunić 1998.

[75] Usp. o tome: Smith 1983; Smith 1991; Tilly 1975; Poutignat 1997; Delannoi 1991; Janjić 1987; Lerotić 1984.

Iako, na prvi pogled, postoje mnoge teorije o narodu i naciji, ipak se u biti sve one osnivaju na jednoj: na teoriji o ***etnogenezi***.[76] Etnogeneza proučava proces nastanka i razvitka etnija: etničkih zajednica, naroda i nacije. Međutim, teorija etnogeneze nije idealna, ima niz nedostataka i nije odgovorila na mnoga pitanja. Etnogeneza proučava "prve uzroke" i pitanje prvobitnosti. Oslanja se uglavnom na istraživanje: subjektivnog doživljaja etnija, etničkog porijekla, etničkog i/ili nacionalnog identiteta, bliskih rodoslovnih struktura, pojave i razvoja nacionalnih sentimenata i/ili psiholoških stanja vezanih uz naciju (svijesti, osjećaja, volje, duha, karaktera, načela) i raznih nacionalnih ideologija.[77] A u svemu je tome dakako lako otkriti nedostatak proučavanja društvenih sistema i društvene uvjetovanosti pojave i razvoja naroda i nacije. Jer, istini za volju, iako etnogeneza ne ispušta potpuno iz vida društvenu uvjetovanost razvoja etnosa, ipak se u istraživanju etničkog identiteta (porijekla i razvoja etnija: etničkih zajednica i naroda) pretežno oslanja na subjektivne doživljaje etnija.[78]

Nasuprot stoga teoriji o *etnogenezi* (a tada je uglavnom riječ o porijeklu i razvoju *naroda*, ali ne kao narodne zajednice, čija se i organizacija i struktura mijenja u različitim društvenim sistemima), u svakom je pogledu naprednija ona teorija koja polazi od ***socio-geneze naroda i nacije***,[79] koja istražuju društvene sisteme, strukturalne promjene društvenih sistema koji se zbivaju na prijelazu iz duge epohe feudalizma u epohu građanskog društva, koja proučava totalitet društvenih odnosa i time *društvenu uvjetovanost*: porijekla i razvoja naroda (i narodne zajednice), te porijekla i integracije nacije (i nacionalne zajednice) u razdoblju Moderne i građanskog društva, unutar složenih procesa modernizacije i integracije cjelokupnog života jednog naroda, u pojedinim razdobljima i posebnim uvjetima razvoja Moderne.[80]

Pritom su tri razine ***razvoja etnosa*** (ethnos: razvoj narodnosti i naroda uopće) važne za proučavanje porijekla i integracije nacije. Najprije moramo upoznati cjelinu: proces u kojem se ogleda pojava i razvoj cjelokupnog etnosa: od pojave etničkih grupa i skupina, preko rodova i plemena do pojave naroda i nacije i organizacije cjelokupne međunarodne zajednice. Jer ni jedan segment, ni jedan dio etnosa izdvojen sam za sebe, ne možemo u potpunosti razumjeti u njegovom razvoju ako ne sagledamo njegovu cjelinu unutar povijesne i društvene uvjetovanosti. A to proučava ***socio-geneza etnosa***. Drugo, nužno je zatim dobro poznavati ono što je prethodilo pojavi nacije, a to je pojava i razvoj konkretnog naroda. To je ključna spoznaja koja nas uči da naciji uvijek prethodi konkretni narod i njegova narodna zajednica unutar koje organizira cjelokupni javni život: totalitet društvenih i povijesnih odnosa. Bez temeljitog poznavanja svih tih etapa - bez dobrog poznavanja povijesti određenog naroda, organizacije njegove narodne zajednice, svih njezinih organizacija, institucija i subzajednica, te sveopćeg kulturnog, političkog i društvenog razvitka - nije moguće objasniti porijeklo i integraciju ni jedne nacije. Taj razvitak, kao proces u kojem se formira narod i organizira njegova narodna zajednica, proučava ***socio-geneza naroda i narodne zajednice***. Treće, tek zatim možemo pristupiti proučavanju porijekla, integracije i razvitka određene nacije. A to proučava ***socio-geneza nacije i nacionalne zajednice***.[81]

---

[76] **Etnogeneza:** ***etno*** (ethnos - narod, tj. odnosi se na narod i narodnu baštinu) + ***geneza*** (nastanak, postanak, postojanje) = porijeklo, postanak i razvoj naroda.
[77] Smith 1983; Smith 1991; Smith 1998; Bell 1974; Delannoi 1991; Poutignat 1997; Janjić 1987; Lerotić 1984.
[78] Usp: Altermatt 1997; Anderson 1990; Bauer 1983; Hayes 1931; Kohn 1945; Smith 1983; Smith 1991; Smith 1998; Banac 1988; Behschnitt 1980; Budak 1995; Budak 1999; Gross 1981; Gross 1985; Stančić 1998; Stančić 1999; Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999.
[79] **Sociogeneza naroda i nacije:** ***socio-*** (prvi dio riječi koji označava ono što se odnosi na zajednicu i društvo) + ***geneza*** (nastanak, postanak, postojanje) = porijeklo i razvitak i naroda (kao narodne zajednice) i nacije (kao nacionalne zajednice) unutar određenog društva: unutar društvenih sistema i totaliteta društvenih odnosa.
[80] Deutsch 1963; Hayes 1931; Kohn 1929; Kohn 1946; Lerotić 1984; Lerotić 1985; Lijphart 1992; Maritain 1992; Suić 1995; Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999.a; Korunić 1999b.
[81] Usp: Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999.

Uz uvjet da sve te tri razine etnosa proučava unutar složenih društvenih i povijesnih procesa, svaka teorija o porijeklu i integraciji nacije, koja slijedi osnove teorije o sociogenezi naroda i nacije, mora polaziti od slijedećih općih spoznaja: a) da je pojava i razvoj naroda i nacije dugotrajni proces i da taj proces još uvijek nije završen; b) da na oblikovanje identiteta i individualnosti i naroda i nacije, na njihovu pojavu i razvitak, utječu brojne vrijednosti (iz područja: jezika, književnosti, kulture, tradicije, obrazovanja, vjere, prava, političkog i državnog sistema, privrede, društvenih sistema, kapitalizma itd.) u njihovoj međusobnoj interakciji, te da su nositelji tih vrijednosti mnoge organizacije, institucije, subzajednice i društveni podsistemi; c) da društvo (i kao društveni sistem i kao totalitet društvenih odnosa) i time sistem društvenih odnosa uopće bitno utječu na formiranje naroda i nacije; d) da je nacija nastala i razvila se (kao zajednica novoga integracijskog tipa) tek u razdoblju Moderne, tek unutar građanskog/civilnog društva, tijekom procesa modernizacije i integracije, kada nastaje proces preobrazbe narodne zajednice u homogenu i cjelovitu nacionalnu zajednicu.[82]

Da bismo na primjer mogli raspravljati o porijeklu i integraciji hrvatske nacije, ili bilo koje druge nacije, moramo znati što je nacija, kada se u povijesti pojavljuje, kada nastaje i kako se razvila, na kojem sustavu vrijednosti se formira i u okviru kojeg društvenog sistema. Drugim riječima, moramo istražiti kakva je međusobna ovisnost nacije i društva.

Nacija je najcjelovitija *društvena zajednica* (tj. "homogena" i "jedinstvena" nacionalna zajednica) koja je nastala i razvila se tijekom dugotrajnih procesa modernizacije i integracije unutar epohe Moderne i građanskog društva. Ali proces njezina razvitka nije završen, kao što nije prestao ni razvitak građanskog/civilnog društva. No nacija, kako je rečeno, nije društvo: nacija je *zajednica* u građanskom društvu. U građanskom društvu, tijekom razvoja Moderne, nacija se, kao zajednica, pojavljuje dakle u dva međusobno povezana oblika i time na dvije razine: kao *nacionalna zajednica* i ujedno kao *socijetalna (društvena) zajednica*. I na jednoj i na drugoj razini, i u jednom i u drugom obliku, nacija kao zajednica ima snažnu i svestranu *integracijsku ulogu*: ona je integracijska zajednica novoga tipa u građanskom društvu. To je njezina trajna društvena uloga. Ni jedna druga zajednica nema tu funkciju. Nužno je dakle naciju promatrati, jer ona to jest, i kao nacionalnu i kao socijetalnu (društvenu) zajednicu. Valja međutim istaći: prvo, da je u epohi Moderne nacionalna zajednica prevladavala nad socijetalnom zajednicom i, drugo, da u epohi postmoderne, gledajući unutar procesa opće globalizacije, socijetalna zajednica prevladava nad nacionalnom. U tom smislu, promatrajući s gledišta procesa dugoga trajanja, postmoderna je ujedno i postnacionalna epoha.[83]

Integracija nacije kao znanstveni problem

Potrebno je prije svega odgovoriti na pitanje što je integracija, a što proces nacionalne integracije? *Integracija* je pretvaranje, spajanje ili ujedinjavanje dijelova u cjelinu, njihovo objedinjavanje. *Proces* je zakonomjerni slijed stanja, faza ili pojava ili tok razvitka nečega. *Proces integracije* jest zakonomjerni tok ili slijed pretvaranja dijelova u cjelinu. Prema tome, *proces nacionalne integracije* jest zakonomjerni tok ili slijed pretvaranja svih "dijelova" jednog naroda i njegove narodne zajednice (svih sub-zajednica, organizacija, institucija, segmenata, teritorija, pokrajina, nacionalnih vrijednosti itd.) u jednu novu cjelovitu homogenu nacionalnu zajednicu. To je proces pojave, formiranja i razvitka jedne nacije (kao nacionalne i ujedno kao socijetalne zajednice novoga integracijskog tipa), proces vrlo složen, dugotrajan i neravnomjeran i na mnogim područjima i segmentima još uvijek nezavršen.[84]

---

[82] Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b Korunić 1999a; Korunić 1999b.
[83] Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999; Stančić 1998; Smith 1983; Smith 1991; Smith 1998.
[84] Usp: Altermatt 1997; Anderson 1979; Armstrong 1982; Bell 1974; Delannoi 1991; Deutsch 1953; Deutsch 1969; Hobsbawm 1993; Janjić 1987; Kohn 1929; Kohn 1945; Lerotić 1984; Maritain 1992; Seton-Watson 1980; Smith 1983; Smith 1991; Smith 1998; Tilly 1975.

No, prema našim istraživanjima, nacija nije, kako se misli, zbroj određenih vrijednosti ili cjelina. A nije točna ni tvrdnja da na njezino formiranje ponajviše utječe "nacionalno-integracijska ideologija".[85] Ništa više nam na sva ta pitanja ne može odgovoriti ni tvrdnja većine znanstvenika da je na proces formiranja nacije ponajviše utjecala nacionalna svijest i nacionalno osjećanje, tj. svijest o vlastitoj naciji i/ili svjesno opredjeljenje za "otadžbinu" (domovinu, zemlju, pokrajinu).[86] Mnogi navode pojedine vrijednosti koje su, prema njihovu shvaćanju, imale ključnu ulogu u formiranju pojedinih nacija i dale im osnovna obilježja. Tako se, prema njihovu istraživanju, na primjer pojavila "jezična nacija" (jezik kao osnova nacije); "politička nacija" (politika i politički sustav kao osnova nacije); "povijesna nacija" (povijest, tradicija i trajanje u povijesti kao osnova nacije); "kulturna nacija" (kultura uopće kao osnova nacije); religija kao čimbenik u formiranju i nacionalne svijesti i nacije itd.[87]

Nije teško dokazati da su sve te tvrdnje i sve te teorije neodržive.[88] Nacija se formira, kako je rečeno, u epohi Moderne i unutar građanskog društva: tijekom procesa modernizacije i integracije cjelokupne narodne zajednice. Nacija prema tome nastaje preobrazbom *narodne zajednice* (u kojoj jedan narod organizira cjelokupni javni život) u posve novu *homogenu nacionalnu zajednicu*: u modernu naciju. Pritom, da bismo mogli upoznati taj složeni proces nastanka posve nove zajednice, nužno je istražiti: prvo, koje su povijesne i društvene pojave omogućile nastanak nacije i, drugo, koji procesi utječu na oblikovanje nacije kao zajednice (i nacionalne i socijetalne). U tome dakako najvažniju ulogu imaju epoha *Moderna* i *modernost*: *procesi modernizacije* i *integracije* u građanskom društvu. A to su procesi dugoga trajanja.

Kako smo već upoznali, nacija nastaje u *epohi Moderne*. Drugim riječima, Moderna je epoha nacija. Dok je postmoderna, kako je rečeno, post-nacionalna epoha, u kojoj se nacija, unutar procesa opće globalizacije, pojavljuje kao pluralna i demokratska socijetalna zajednica. To je proces dugoga trajanja nastajanja novoga svijeta. A u svemu tome, i u epohi Moderne i u epohi postmoderne, i dalje ključnu ulogu imaju procesi modernizacije i integracije.[89]

Kada je međutim riječ o društvenom sistemu na kojem počiva Moderna, o društvu koje je omogućilo razvoj modernosti i integracije i ujedno formiranje moderne nacije kao posve nove društvene zajednice - sistemu koje jednom narodu u toj zajednici pruža uvjete za formiranje totaliteta društvenih odnosa, za njegovu organizaciju na svim područjima javnoga života, čime narod postiže cjelovitost i homogenost zajednice kao nikada ranije - onda je neosporno da nacija nastaje i može nastati samo *unutar građanskog društva* u razvoju, da se integrira i razvija zajedno s razvojem tog suvremenog društva. Ne prije, ne u ranijim društvenim sistemima: ne u feudalizmu, jer je to nemoguće.[90] Njezin je razvitak (pojava, integracija, razvojne etape i budućnost) ovisan o napretku građanskog društva, o ostvarenju projekta Moderne i napretka uopće. Isto je tako i razvitak građanskog društva (i ujedno modernosti, ideje napretka, demokracije, parlamentarizma itd.) ovisan o razvoju demokratske nacionalne zajednice. Promjena strukture i/ili poremećaj na jednoj strani (unutar nacionalne zajednice) izaziva promjene i poremećaj na drugoj strani (u razvitku Moderne, građanskog društva i demokracije). To su dakle vrlo složene ali i najcjelovitije povijesne tvorevine o kojima ovisi modernizacija i integracija u međusobnoj ovisnosti: one su kompatibilne.[91]

Prema tome, integracija nacije (proces u kojem nastaje posve nova homogena i cjelovita nacionalna zajednica) nastaje tek u epohi Moderne, unutar složenih i međusobno povezanih procesa na čiji slijed pojava i stanja utječu "građanske" revolucije: građanska, industrijska,

---

[85] Usp: Gross 1981; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Stančić 1985; Stančić 1989; Korunić 1989; Korunić 1991.
[86] Budak 1999; Gross 1985; Stančić 1989; Korunić 1997; Korunić 1998.
[87] Usp. na primjer: Dugandžija 1983; Čičak-Chand 1998, 121-141; Baron 1960.
[88] Usp. literaturu u bilj. od br. 51-59.
[89] Usp: Kemper 1993; Kalanj 1994; Supek 1996; Vattimo 1991; Korunić 1998; Korunić 1999.
[90] Usp. na primjer: Anderson 1990; Hobsbawm 1993; Seton-Watson 1980; Budak 1999.
[91] Berger 1979; Berger-Luckmann 1973; Kalanj 1994; Kemper 1993; Maritain 1992; Supek 1996; Vattimo 1991.

urbana, obrazovna, prosvjetna, znanstvena, ekonomska, kapitalistička, komunikacijska i tehnološka. Samo je tu, u svim tim procesima i modernizacije i integracije, moguće proučavati fenomen nacije. Jer se samo u okviru tih povijesnih i društvenih procesa pojavljuju trajne vrijednosti (trajne integracijske nacionalne osnovice) na kojima nastaje nacija kao trajna zajednica, strukturirana na trajnim i neprolaznim vrijednostima.[92]

Da bi se međutim određena nacija mogla u povijesti pojaviti, i u tim vrlo složenim procesima društvene integracije dalje razvijati, mora joj prethoditi, kako je rečeno, određeni narod i njegova narodna zajednica u kojoj se on organizirao (unutar institucija, subzajednica, društvenih podsistema) na mnogim područjima: uprave, sudstva, političkog sistema, privrede, obrazovanja, vjere itd. Naciji stoga prethodi određeni narod, koji ima svoju povijest tijekom koje se oblikovao na mnogim područjima javnoga života, do pojave Moderne i građanskog društva kada postupno počinju i modernizacijski i integracijski procesi. Do tada se taj narod razvijao unutar feudalnog i kasno-feudalnog društvenog sistema i, kada je riječ o narodima u Habsburškoj monarhiji, u kojoj se razvijao i hrvatski narod, unutar društva prosviječenog apsolutizma (od sredine XVIII. stoljeća do početka 1848. godine).[93]

Prema svemu što je rečeno možemo zaključiti da je tek *projekt Moderne* (prosvjetiteljstvo, tzv. "buržoaske revolucije", posebno industrijska i buržoaska revolucija, a napose osnovice građanskog društva, te osnove demokracije i opći napredak) omogućio nešto posve novo: procese modernizacije i integracije (i vertikalne i horizontalne),[94] te homogenizaciju narodne zajednice, što je vodilo do njezina prestrukturiranja u naciju i zatim u homogenu nacionalnu zajednicu. Tek dakle pod utjecajem razvoja Moderne i time građanskog društva započinje proces nastanka moderne nacije, dugi proces njezine integracije i modernizacije.

Ali, kako smo već mogli uočiti, proces daljnjeg razvoja nacije nije završen, kao što nije završen ni proces (pre)strukturiranja Moderne i građanskog društva. Njihova se transformacija (i Moderne i građanskog društva i nacije) i dalje nastavlja: na tu transformaciju, u svakom pogledu i na svim područjima, danas utječe postmoderna: procesi opće globalizacije.[95]

Ključno dakle granično razdoblje kada se jedan narod jače integrira i kada počinje njegova preobrazba u naciju jest početak ostvarenja projekta Moderne, nakon industrijske i buržoaske revolucije, na kojima počiva pojava svih drugih "građanskih" revolucija, bez kojih nema ni napretka niti pojave moderne nacije kao homogene nacionalne zajednice u konkretnim sredinama. To je ujedno i početak oblikovanja osnovica građanskog društva, organizacije temeljnih podsustava tog društva. A to su ove osnovice: građanske slobode, pravni i parlamentarni sustav, sistem parlamentarne demokracije, sistem predstavničke vlasti, slobodni izbori, višestranački sistem, novi politički sistem, organizacija zakonodavne, te izvršne i sudske vlasti, kapitalistička privreda, industrijalizacija zemlje, slobodno tržište, napose nova organizacija kulturnih, političkih, državnih, privrednih, upravnih, obrazovnih, društvenih i

---

[92] Trajne i neprolazne nacionalne vrijednosti su na pr.: ***zajednica jezika*** (književni jezik, književnost, njihova tradicija); ***nacionalna kultura*** i/ili **kulturna zajednica** (razvoj književnosti, znanosti, lijepe umjetnosti, urbanih sredina i cjelokupna njihova tradicija); ***zajednica teritorija*** (etnički, politički i državni teritorij); ***politička zajednica*** (nastaje ujedinjenjem segmenata jednog naroda i njegovih pokrajina u jednu političku cjelinu, koja ima samostalni politički sustav); ***državna zajednica*** (organizacija samostalne države jednog naroda); ***ekonomska zajednica*** (nacionalno tržište, proizvodnja, ekonomija, bankarstvo); ***cjelokupna tradicija*** itd. Sve su te zajednice i sve nacionalne vrijednosti utemeljene na mnogim ***nacionalnim udrugama***, ***organizacijama*** i ***institucijama***. Na tom području, u međusobnoj interakciji mnogih vrijednosti, na području zbilje, valja tražiti porijeklo i razvoj nacije. Usp. o tome: Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999a; Korunić 1999b.

[93] Korunić 1998a; Korunić 1998b.

[94] ***"Vertikalna" integracija*** nastaje u procesu ostvarenje općih građanskih sloboda, napose ostvarenjem načela jednakosti i ravnopravnosti u demokratskim sustavima), ukidanjem dakle svih privilegija i nejednakosti među ljudima; ***"horizontalna" integracija*** nastaje ujedinjenjem svih segmenata i svih pokrajina jednog naroda u cjelovitu političku zajednicu. I jedan i drugi proces integracije ostvaruje se unutar građanskog društva.

[95] Kemper 1993; Kalanj 1994; Supek 1996; Vattimo 1991; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999.

drugih nacionalnih institucija, opredjeljenje za procese modernizacije i razvoja, pluralizam ideja, stavova i ciljeva itd.[96]

Prema tome, projekt Moderne i proces strukturiranja i izgradnje novoga građanskog društva - proces u kojem se izgrađuje svijet općeg napretka, u kojem se oblikuje sustav novih društvenih odnosa i struktura, u kojem se izgrađuje posve novi politički, državni, upravni, obrazovni, kulturni, ekonomski i drugi sustavi - jest ujedno i početak procesa jače integracije nacije. Riječ je dakako o procesu dugoga trajanja. Pojedini segmenti, i pojedine subzajednice i pojedini društveni podsustavi, kao nositelji novih integracijskih nacionalnih osnovica, u tijeku tih vrlo složenih procesa različito se organiziraju i homogeniziraju. Ta se i integracija i homogenizacija, gledajući u cjelini, odvija unutar različitih ritmova. Tako, na primjer, kulturna zajednica (i kulturna homogenizacija) jednog naroda i ujedno društveni podsistem kulture (i time proces sociokulturne integracije) može u organizaciji i integraciji prethoditi političkoj ili ekonomskoj integraciji. Ali je neosporno da mora postojati više tih subzajednica (osobito: jezična, književna, kulturna, politička, ekonomska, obrazovna, vjerska itd.), najvažniji društveni podsistemi (napose podsistem: kulture, politike, privrede, prava itd.) i ključne nacionalne institucije (kulturne, političke, društvene, ekonomske itd.). Jer su sve te nove organizacije (i subzajednice i društveni podsistemi i institucije) nositelji integracijskih nacionalnih osnovica (koje nastaju na području: novog književnog jezika, književnosti, obrazovanja, nove nacionalne kulture, političkog sistema, privrede, kapitala, industrijalizacije itd.) na kojima se, u njihovoj međusobnoj interakciji, formira nacija i kao nacionalna i kao socijetalna zajednica novoga integracijskog tipa unutar Moderne i građanskog društva.[97]

Možemo dakle zaključiti da se moderna nacija (kao nacionalna i ujedno kao socijetalna zajednica) može pojaviti samo u onoj sredini u kojoj je jedan narod prije njezina formiranja, prije pojave Moderne, organiziran više manje u homogenu narodnu zajednicu. Ako se je taj narod, u konkretnoj sredini, *organizirao na različitim razinama:* u više sub-*zajednica*, prije svega unutar etničke, jezične, kulturne, književne, obrazovne, teritorijalne, ekonomske i političke zajednice. Ako je unutar njih organizirao temeljene *institucije* i ako posjeduje osnovne oblike *vlasti i uprave* na svom *teritoriju*. A s pojavom Moderne i građanskog društva, i time s razvitkom novih društvenih podsistema (kulture, politike, prava, privrede itd.), kao i novih integracijskih činitelja, taj se narod i njegova narodna zajednica, tijekom dugoga procesa integracije i modernizacije, pretvara u naciju. Ne prije, jer ni jedna druga pojava i ni jedno drugo društvo (osim Moderne i građanskog društva) nisu omogućili takve procese modernizacije i integracije. Ni jedno drugo društvo, osim građanskog društva i njegovih demokratskih osnovica koje je tek projekt Moderne utemeljio, nije započelo ostvarivati slobodu i jednakost svih građana, opće građanske slobode, te stvarati osnovice na kojima nastaje posve nova zajednica: nacija kao zajednica posve novoga integracijskog tipa.[98]

U svakom slučaju, moderna nacija nastaje i razvija se u složenom procesu modernizacije i integracije: međusobnim povezivanjem i ujedinjavanjem svih dijelova jednog naroda (svih njegovih sub-*zajednica* koje obuhvaćaju: sve institucije, dijelove, segmente, pokrajine i sve nacionalne vrijednosti) u novu cjelovitu nacionalnu zajednicu. Te su se subzajednice (napose: jezična, kulturna, politička, ekonomska, etnička, narodna, obrazovna, teritorija, vjerska, socijetalna i povijesna zajednica) počele razvijati, na različitim razinama u svojim ranim fazama, već unutar narodne zajednice, dakle prije pojave Moderne i građanskog društva. Ali će se sve te sub-zajednice još više razvijati, homogenizirati i integrirati - a to znači da će

[96] O pojavi tih osnovica u Hrvatskoj, usp: Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999; Stančić 1998.

[97] Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999; Kemper 1993; Kalanj 1994; Supek 1996.

[98] Ovdje je stoga važno zaključiti: 1) ako polazimo od etničkih sentimenata, od subjektivnih doživljaja nacije i od etničkog identiteta, onda možemo "naciju" tražiti u svim vremenima i prostorima, naći ćemo je i u "starom" i u srednjem vijeku; 2) ako međutim krenemo od objektivnih atributa, od činjenice da je nacija zajednica u određenom društvu, onda ćemo tražiti društvene i povijesne uvjete njezine pojave, integracije i razvoja.

horizontalno obuhvatiti cjelokupni etnički i politički prostor jednog naroda i *vertikalno* sve njegove društvene strukture - tek ostvarenjem projekta Moderne i građanskog društva, kada će se pojaviti posve nove zajednice u posve novom obliku i sadržaju.[99]

Osim toga, Moderna i građansko/civilno društvo utemeljuju novi tip *političkog poretka* i donose novi društveni i pravni sustav, koji su osnovani na prirodno-pravnoj teoriji. Zato je građansko društvo ujedno i političko društvo. A iskazuje se u posve novom obliku socio-političkog, socio-kulturnog, socio-ekonomskog i civilizacijskog sustava, u vladavini prava, pravne države, parlamentarizma, zakona, zakonodavne vlasti i nacionalnog suvereniteta. No najvažnije je istaći da Moderna i građansko društvo donose posve nove oblike integracije. Najsnažniji se **integracijski procesi** iskazuju kroz ove ***društvene podsisteme***:

I. ***Političke integracije***, a ostvaruje se:
   a) putem nove političke organizacije, organizacije političke zajednice, trodiobe vlasti, političkih institucija i političkih stranaka, kroz parlamentarizam i izborni sistem;
   b) putem ostvarenja nacionalnih političkih programa, ciljeva i ideja;
   c) putem horizontalne integracije: kroz političko i teritorijalno ujedinjenje.[100]

II. ***Ekonomske integracije***, a ostvaruje se:
   a) razvojem kapitalističke privrede i robno-novčanih odnosa;
   b) stvaranjem slobodnog nacionalnog tržišta;
   c) razvojem privrede, kapitala, novčarskih zavoda i banaka;
   d) putem industrijalizacije i tehničkog razvoja zemlje;
   e) ekonomskom homogenizacijom zemlje.[101]

III. ***Kulturne integracije***, a ostvaruje se:
   a) razvojem školstva, obrazovanja, pismenosti;
   b) razvojem književnog jezika, književnosti, znanosti i više kulture uopće;
   c) organizacijom nacionalnih kulturnih i znanstvenih institucija;
   d) stvaranjem novih kulturnih vrijednosti;
   e) utemeljenjem posve novih integracijskih kulturnih nacionalnih osnovica.

IV. ***Društvene integracije***, a ostvaruje se:
   a) ostvarenjem građanskih sloboda i demokracije;
   b) ostvarenjem slobode, jednakosti i ravnopravnosti svih ljudi = vertikalna integracija;
   c) razvojem različitih razina unutrašnje povezanosti, solidarnosti i integracije, koja se na najvećoj razini postiže u socijetalnoj zajednici građanskog društva.[102]

Posve je dakako jasno da takvi snažni i sveobuhvatni procesi integracije i modernizacije nastaju tek ostvarenjem projekta Moderne, tek unutar građanskog/civilnog društva. Ne mogu dakle nastati, ili su vrlo slabi i ograničeni na pojedinim područjima i na razini regija, u feudalnom i kasnofeudalnom društvu. Svi ti procesi modernizacije i integracije - procesi stvaranja jednog novog svijeta, kada narod utemeljuje posve nove integracijske nacionalne osnovice, koje postupno okupljaju sve njegove segmente u nacionalne cjeline - snažno utječu na pojavu i razvoj nacije kao zajednice novoga integracijskog tipa: tek tada se, u razdoblju Moderne i građanskog društva, nacija formira kao nacionalna i kao socijetalna zajednica.

U tijeku tog razvitka prisutna je još jedna razina integracije: na području formiranja novih oblika zajednice. U procesu formiranja nacije kao društvene zajednice, kako je rečeno, ključnu ulogu ima pojava koju utemeljuje Moderna: integracija kao proces dugoga trajanja. Integracija se sada iskazuje kao proces u kojem se dijelovi i segmenti (jednog naroda) pretvaraju u *homogene nacionalne cjeline*: ujedinjuje se ono što je tijekom stoljeća bilo

---

[99] Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999.
[100] O Hrvatskoj usp: Korunić 1998a; Korunić 1998b; Stančić 1998; Gross 1985; Gross-Szabo 1992.
[101] O Hrvatskoj usp: Gross 1985; Gross-Szabo 1992. i literaturu u tim knjigama o privrednom razvoju.
[102] Usp. o tome: Korunić 1997; Korunić 1998a; Parsons 1991.

razjedinjeno, ali i ono što nastaje. Kada je riječ o naciji (kao socijetalnoj zajednici koja nastaje u epohi Moderne i građanskog društva) jasno je da je taj proces integracije potakao:

a) stvaranje *integracijskih nacionalnih osnovica* (na području novog književnog jezika, viših oblika kulturne, kapitalističke privrede, kapitala, novog političkog sistema, organizacija i institucija itd.) koje su postepeno, korak po korak okupljale i/ili integrirale sve dijelove i sve segmenata jednog naroda oko i unutar tih novih integracijskih nacionalnih osnovica, te njihovo međusobno povezivanje u nove nacionalne cjeline;
b) integraciju i homogenizaciju sub-*zajednica* (kulturne, političke, državne, ekonomske, obrazovne itd.) i njihovo međusobno povezivanje unutar šire nacionalne zajednice;
c) integraciju *društvenih podsistema* (kulture, privrede, politike, prava, vjere itd.), kao dijelova sistema građanskog društva, u homogenu nacionalnu zajednicu.

Prema tome, istovremeno su tekle dvije razine integracije zajednice: prvo, integracija samih subzajednica (integracija jezične, kulturne, političke, državne, ekonomske i socijetalne zajednice) koje su unutar sebe integrirale sve nacionalne vrijednosti, organizacije i institucije i, drugo, integracija svih tih subzajednica u novu homogenu nacionalnu zajednicu.[103]

Pritom sve te subzajednice - prije svega: *kulturnu* (jezik, književnost, znanost, lijepa umjetnost, arhitektura, kulturna tradicija itd.), te *obrazovnu*, *političku*, *ekonomsku*, *vjersku* i *socijetalnu* - valja promatrati i kao relativno autonomne društvene podsisteme (kao podsistem kulture, politike, privrede, prava, vjere, obrazovanja itd.). Za svaku su međutim subzajednicu, promatrajući je i kao podsistem nekog društva, važni ovi procesi:

a) *proces horizontalne integracije i homogenizacije*, a ostvaruje se širenjem iz centra (i iz urbanih sredina) na periferiju i u pojedine pokrajine (i na ruralna područja) i postupnim uključivanjem u tu subzajednicu cjelokupnog etničkog i političkog prostora jednog naroda, svih njegovih dijelova i segmenata i
b) *proces vertikalne integracije i homogenizacije*, a ostvaruje se postupnim uključivanjem u tu subzajednicu svih društvenih struktura jednog naroda, tj. cjelokupnog stanovništva na njegovom teritoriju, a to se postiže tek unutar demokratskog građanskog društva.

Važno je pritom imati na umu da ni jedna ta sub-zajednica (ni jezična ni kulturna ni vjerska ni ekonomska ni politička ni etnička niti bilo koja druga), koja se formira unutar šire narodne zajednice, ne može izdvojeno i sama za sebe preuzeti ulogu integracijske nacionalne i/ili socijetalne zajednice, koja bi ujedinila i integrirala sve dijelove i sve segmente jednog naroda u homogenu nacionalnu cjelinu. Zato nije moguće, čak ni teorijski, zamisliti nastanak tzv. "kulturne nacije" ili "jezične nacije" ili bilo koje druge na jednoj vrijednosti.[104]

Mogli bismo dakle zaključiti da postupnim ostvarenjem projekta Moderne nastaje proces strukturiranja i integracije građanskog/civilnog društva i ujedno proces integracije moderne nacije i nacionalne zajednice. To su prema tome dva kompatibilna povijesna i društvena procesa. Pritom u građanskom/civilnom društvu, tijekom razvoja Moderne, nalazimo dvije razine *razvoja i modernizacije* cjelokupne javnosti, a iskazuju se:

a) preko *integracijskih procesa* na svim razinama i unutar društvenih podsistema (kulture, politike, privrede, prava, obrazovanja itd.) i unutar pojedinih subzajednica (kulturne, jezične, političke, državne, ekonomske, obrazovne, socijetalne itd.) i
b) putem *transformacijskih procesa*, tj. postupnom i trajnom preobrazbom svih nacionalnih vrijednosti, subzajednica, društvenih podsistema i struktura.

---

[103] Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999.

[104] Usp. o tome: Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1999a i b; Stančić 1985; Stančić 1989; Stančić 1998; Gross 1981; Gross 1985; Budak 1999.

Već se dakle u samoj Moderni, kako je rečeno, nalaze elementi koji upućuju na pojavu transformacije i građanskog/civilnog društva i nacije. U Moderni se nalaze, kako smo vidjeli, i elementi iz kojih nastaje i postmoderna. A kazali smo da je epoha postmoderne ujedno i postnacionalna epoha. Da li to znači da se nacija nalazi na putu da nestane? Da, ako u vidu imamo dosadašnji oblik nacionalne zajednice u kojoj su prevladavali: nacionalni monizmi, nacionalne strukture "jednog" (jedan vođa, jedan ideološki sistem, jedno mišljenje itd.), te agresivni nacionalizam, totalitarizmi, jednoumlje itd. Međutim, danas se nalazimo, o tome nema spora, u procesu nastajanja epohe postmoderne, u kojoj prevladava opća globalizacija (društva, političkog sistema, demokracije, privrede, kulture, tehnologije, multinacionalnog biznisa, komunikacije, informacije itd.), pluralizam stavova, ideja i ciljeva, te koegzistencija raznorodnog, višeetničkog, višekulturnog itd.

Prema tome, projekt postmoderne, kao model i kao proces u kojem postupno nastaje novi svijet, potiče i proces prestrukturiranja građanskog društva, nacije i nacionalne zajednice. Građansko društvo prerasta u globalno, pluralno demokratsko društvo postmoderne. Dok se nacija u tom procesu pojavljuje kao nova socijetalna zajednica postmoderne u kojoj postupno prevladava: pluralizam, koegzistencija raznorodnog, demokracija, globalizacija na svjetskoj razini, sistem normi i statusa (tj. normativni sistem) utemeljen na prirodnom pravu. Pritom je moguće uočiti još jedan važan proces: u socijetalnoj zajednici postmoderne identifikacija ljudi je nad-etnosna. Oni se sve više identificiraju s političkom zajednicom, sistemom demokracije, procesom pluralizma, demokratskim pluralnim društvom, globalnim društvom, univerzalnim humanim načelima (prema načelu: svi ljudi dijele jedan isti planet), općim napretkom itd. Ljudima postaje jasno da se samo na tim sistemima gradi opći napredak i modernizacija cjelokupne zajednice. Nacija nema drugog izbora: prerastanjem nacije u pluralnu socijetalnu zajednicu, uz razvoj globalnih sistema (tehničke revolucije, modernog demokratskog društva, internacionalnog povezivanja), put je s kojeg nije moguće skrenuti, bez obzira na zastoje. Taj je put međutim proces dugoga trajanja. Sve se to neće postići ni lako ni brzo.[105]

Etnički i/ili nacionalni identitet kao znanstveni problem

Kako smo već mogli zamijetiti, u društvenim su znanostima istraživanja o porijeklu i integraciji nacije utemeljena poglavito na dva slijedeća znanstvena modela:

I. -na modelu u kojem se naglašavaju **subjektivni doživljaji nacije,** koju se najuže veže uz **nacionalizam**, te se ističe i proučava: nacionalna svijest (individualna i kolektivna), nacionalni sentimenti, tj. psihološka stanja (osjećajnost, čuvstvo ili proživljavanje) vezani uz naciju, posebne psihičke konstitucije (nacionalna volja, nacionalni karakter, nacionalni duh), kolektivno nacionalno ime, mit o zajedničkim precima, zajednička povijesna sjećanja, etnički i nacionalni identitet, nacionalnost itd., i

II. -na modelu u kojem se dakako imaju u vidu nacionalni sentimenti, ali se ipak poglavito proučavaju **objektivni činitelji (**povijesni i društveni uvjeti) koji utječu na porijeklo, integraciju i razvojne etape **naroda, nacije i nacionalne zajednice**, te se naglašava:
   a) da je pojava i razvoj **naroda** (i organizacija njegove *narodne zajednice*) i **nacije** (kao *homogene nacionalne zajednice*) dugotrajni proces koji još uvijek nije završen;
   b) da naciji uvijek prethodi određeni narod i njegov dugotrajni razvoj u povijesti; da se taj narod organizirao na mnogim područjima života unutar narodne zajednice, koja se zatim, pod utjecajem objektivnih činitelja, a to su konkretne povijesne i društvene promjene, polako mijenja i transformira u posve novu nacionalnu zajednicu;

---

[105] Usp. o tome: Kemper 1993; Kalanj 1994; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999; Supek 1996.

c) da na formiranje nacije (kao nacionalne i/ili socijetalne zajednice u građanskom društvu) utječu mnoge vrijednosti u njihovoj međusobnoj interakciji, koje se javljaju kao nove strukture (ili integracijske nacionalne osnovice) na području književnog jezika, viših oblika kulture, političkog i državnog sistema, privrede, kapitalizma, društvenih sistema, obrazovanja, prava, tradicije, vjere itd.; da su nositelji tih novih vrijednosti mnoge organizacije, institucije, sub-zajednice (unutar šire narodne i/ili nacionalne zajednice) i društveni pod-sistemi (unutar društvenih sistema);
d) da prema tome društvo (i kao društveni sistem i kao totalitet društvenih odnosa) i time sistem društvenih odnosa i cjelina bitno utječe na formiranje i naroda i nacije;
e) da je nacija nastala i razvila se (kao zajednica novoga integracijskog tipa) tek u razdoblju Moderne, tek unutar građanskog/civilnog društva, tijekom dugotrajnih procesa modernizacije i integracije, kada nastaje preobrazba narodne zajednice u novu homogenu i cjelovitu nacionalnu zajednicu.

To su, na prvi pogled, dva posve različita znanstvena modela u proučavanju fenomena nacije. No, da li oni ipak imaju dodirnih elemenata? Da, svakako. Ne smijemo zanemariti ni jedan ni drugi model. Oba modela valja imati u vidu i moramo ih primijeniti u istraživanju tako složenih problema kao što je porijeklo i razvoj naroda i nacije. Ali samo kada nam je jasno što želimo istraživati: prvo, da li kanimo proučavati fenomen nacionalizma i subjektivne doživljaje nacije ili, drugo, fenomen nacije i nacionalne zajednice (njezino porijeklo, procese integracije i razvojne etape) preko njezinih objektivnih činitelja, ne zaboravljajući dakako da naciju prate i nacionalni sentimenti.

Postoji međutim jedno područje, najuže vezano uz razvoj etnosa uopće, napose uz pojavu i razvoj naroda i nacije, uz formiranje narodne zajednice i njezine transformacije u modernu nacionalnu zajednicu, ali i uz pojavu i razvoj nacionalnih sentimenata, područje istraživanja koje nikako ne smijemo zanemariti, pri čemu moramo primijeniti i jedan i drugi znanstveni model, a to je: ***oblikovanje i razvoj etničkog i/ili nacionalnog identiteta***.

No, što je etnički i/ili nacionalni identitet, da li je to područje istraživanja prisutno u našoj povijesnoj znanosti i, napokon, kako ga proučavati? Da li etnički i/ili nacionalni identiteti (individualni i kolektivni) idu u red nacionalnih sentimenata, tj. subjektivnih doživljaja nacije i nacionalizma, ili u red objektivnih pokazatelja naroda, nacije i nacionalne zajednice?

Prvo, o **identitetu**: identitet (identitas, identité, identity, Identität) je istovjetnost, ono što je potpuno isto, a to je, prvo, odnos po kojemu je (u različitim okolnostima i razdobljima) nešto jednako sa samim sobom i, drugo, ukupnost činjenica i pojava koje služe da se jedna osoba razlikuje od bilo koje druge (lični opis, ime, prezime, osobine, vjerovanja, ideje itd.) ili da se jedna grupa (ili zajednica) razlikuje od bilo koje druge grupe ili zajednice itd.

Drugo, o **etničkom i/ili nacionalnom identitetu**: prema toj općoj definiciji, etnički i/ili nacionalni identitet bi bio, prvo, odnos po kojemu je (u različitim okolnostima i razdobljima) jedna osoba, neka grupa, etnička i/ili nacionalna zajednica jednaka sa samom sobom i, drugo, ukupnost činjenica i pojava (i subjektivnih doživljaja i objektivnih pokazatelja) koje služe da se jedna osoba, neka grupa, etnička i/ili nacionalna zajednica razlikuje od bilo koje druge.

Prema tome, posve je jasno da je to izuzetno važno područje istraživanja, a obuhvaća sva razdoblja, od prvih početaka čovjeka do suvremenosti. Taj je problem (istraživanje identiteta osoba, društvenih grupa, etnija, etničkih zajednica, naroda i nacija), istraživanje porijekla i razvoja nacije, nacionalizma i nacionalnog identiteta, dugo prisutan u društvenim znanostima u svijetu i postoji ogromna literatura o tome.[106]

[106] Usp. o tome: Smith 1991; Smith 1998; Baron 1960; Barth 1969; Delanoi 1991; Bell 1974; Poutignat 1997; Tilly 1975. i opsežnu literaturu u tim knjigama.

Na žalost, u hrvatskoj historiografiji još uvijek nismo tome posvetili dovoljnu pažnju. To je golemo područje istraživanja i neobično važno za povijest hrvatskog naroda, od njegova doseljenja u novu postojbinu do suvremenosti. Postoje međutim velike teškoće u istraživanju nacionalnog identiteta u našoj prošlosti. O tome ćemo opširnije raspravljati na drugom mjestu, a za sada uzimamo jedan primjer iz XIX. stoljeća: *oblikovanje nacionalnog identiteta*.

Oblikovanje etničkog i/ili nacionalnog identiteta (i individualnog i kolektivnog) u XIX. stoljeću u Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) bilo je izuzetno složeno, ali je još složenije njegovo istraživanje. Prije svega, uz oblikovanje etničkog i/ili nacionalnog identiteta moramo uvijek promatrati i formiranje etničkih zajednica, naroda i nacije. Međutim, oblikovanje etničkih zajednica, napose naroda i nacije, i etničkog/nacionalnog identiteta bio je u Hrvatskoj vrlo složen i dugotrajan proces. Prvo, u njoj se oblikovalo više etnija: to je bila pluralna etnička zajednica. Drugo, nužno je stoga istražiti "koncentrične krugove" tih etnija i etničkih identiteta, te na taj način odrediti najvažniji "krug" i čelni položaj najvažnije etnije, koja je u zbilji opstala, koja je potisnula sve ostale, jer su bile neživotne. A preporoditelji su u hrvatskoj javnosti u XIX. stoljeću iskazivali ove oblike identiteta:

I. **Hrvatski identitet** - koji je, u mnogobrojnim primjerima, odredila njihova:
   a) *odanost hrvatskoj tradiciji*: političkoj, državnoj, državnopravnoj i kulturnoj;
   b) *odanost hrvatskoj državnoj ideji i programu o hrvatskoj državi*: Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) kao samostalnoj i cjelovitoj hrvatskoj državi;
   c) *odanost i lojalnost hrvatskim političkim i državnim institucijama*: Hrvatskom saboru, banskoj časti, hrvatskoj vladi, upravi, sudstvu, školstvu, županijama itd.
   d) *odanost i lojalnost hrvatskoj političkoj i državnoj zajednici*: teritorijalno i politički cjelovitoj Trojednoj kraljevini, kao političkoj zajednici i kao hrvatskoj državi;
   e) *odanost i lojalnost programu o samostalnoj hrvatskoj državi*: samostalnoj Trojednoj kraljevini i svim njezinim političkim i državnim institucijama;
   f) *odanost političkom i državnom teritoriju*: koji obuhvaća sve hrvatske pokrajine;
   g) *odanost i lojalnost kulturnim vrijednostima*: tradiciji i novim vrijednostima;
   h) *odanost i lojalnost sredini u kojoj žive*: radu, djelatnosti, poduzetništvu, izvršavanju obaveza i dužnosti, te organizaciji cjelokupnog života u hrvatskoj sredini;
   i) zaključak: taj je **identitet** - zbog izrazito životne orijentacije, koji je suvremenike poticao na djelatnost u konkretnoj sredini - oblikovao (1) osnove na kojima nastaje organizacija *hrvatske nacionalne zajednice* i (2) *hrvatski nacionalni identitet*.[107]

II. **Opći slavenski identitet** – koji je odredilo njihovo:
   a) zanimanje za zajedničko pra-slavensko porijeklo, za slavenske rodoslovne strukture;
   b) isticanje brojnosti Slavena i naglašavanje njihove rasprostranjenosti;
   c) pozivanje na ideju o solidarnosti slavenskih naroda uopće;
   d) zaključak: nisu mogli iskazati odanost ili lojalnost ni jednoj konkretnoj zajedničkoj životnoj vrijednosti, koja bi obuhvatila sve slavenske narode, jer su bili svjesni da Slaveni uopće nisu imali, i da je to nemoguće postići, jednu zajedničku državu, političku zajednicu, jedinstveni jezik, jedinstvenu kulturu, vjeru itd.[108]

III. **Južnoslavenski identitet** – koji je odredilo njihovo:
   a) isticanje ideje o solidarnosti i suradnji južnoslavenskih naroda;
   b) uvjerenje u zajedničke slavenske rodoslovne strukture i pra-slavensko zajedništvo;
   c) isticanje ideje o stvaranju novih zajedničkih kulturnih osnovica (na području jezika i književnosti) oko kojih bi se u budućnosti udružili svi južnoslavenski narodi;

---

[107] Usp. o tome: Korunić 1986; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1997; Korunić 1998a i b; Korunić 1999a i b; Šidak i drugi 1988; Šidak i drugi 1968; Šidak 1973; Šidak 1979; Gross 1981; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Stančić 1980; Stančić 1985; Stančić 1998.

[108] Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998a i b; Korunić 1999; Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Stančić 1980; Stančić 1985; Stančić 1989; Stančić 1998.

d) zanimanje za stvaranje političkog programa o udruživanju južnoslavenskih naroda, a prvi takav program nastao je 1848. godine (o udruživanju ujedinjene Hrvatske s ujedinjenom Slovenijom i srpskom Vojvodinom, unutar Habsburške Monarhije);
e) zaključak: hrvatski preporoditelji nisu mogli iskazati odanost ili lojalnost ni jednoj toj konkretnoj životnoj vrijednosti, jer te vrijednosti nisu postojale; njih su morali stvarati svi južnoslavenski narodi, a na tom području (stvaranja i organizacije zajedničke kulture, političkog sistema, zajedničke privrede, zajedničkih institucija itd.) nisu učinili ništa konkretno, niti su to mogli. Zato se u zbilji nije mogla pojaviti ni homogena južnoslavenska etnija niti se mogao održati južnoslavenski identitet.[109]

IV. **Ilirski i slovinski identitet** – koji je odredilo njihovo:
a) isticanje ideje o solidarnosti i suradnji južnoslavenskih naroda;
b) uvjerenje da svi južnoslavenski narodi potječu i od starih Ilira;
c) isticanje stoga svih onih osnova koje su navodili i za južnoslavenski identitet;
d) zaključak: kao i u slučaju južnoslavenskog identiteta, ni sada se u zbilji nije pojavila ni homogena ilirska i/ili slovinska etnija niti se mogao održati ilirski identitet.[110]

V. **Patriotski identitet** - koji je postojao na nekoliko razina:
a) identiteta sa Trojednom kraljevinom (Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom) kao hrvatskom političkom zajednicom i kao hrvatskom državom;
b) identiteta sa ugarskom krunom kao zajedničkim kraljevstvom;
c) identiteta sa Habsburškom monarhijom kao zajedničkom državom i dinastijom.[111]

VI. **Regionalni identitet** – koji je odredilo njihovo:
a) isticanje pripadnosti pojedinim hrvatskim pokrajinama;
b) isticanje pripadnosti pojedinim regijama unutar hrvatskog prostora;
c) isticanje pripadnosti pojedinim hrvatskim gradovima.

VII. **Socijalni identitet** – koji je odredila njihova pripadnost:
a) određenoj društvenoj sredini (urbanoj, ruralnoj, plemstvu itd.) i
b) određenoj društvenoj ili uopće interesnoj grupi (kulturnoj, političkoj, ekonomskoj).

VIII. **Društveni identitet** – koji je odredila njihova pripadnost:
a) određenom društvenom sistemu u kojem su živjeli i
b) određenom totalitetu društvenih odnosa, a to je cjelina društvenih pojava.

IX. **Vjerski identitet** – koji je odredila njihova pripadnost:
a) određenoj vjeri (na pr. kršćanstvu, katoličanstvu i dr.) i
b) određenoj vjerskoj zajednici.

X. **Kulturni identitet** – koji je odredila njihova pripadnost:
a) određenoj kulturi (opće evropskoj, katoličkoj, svjetskoj itd.);
b) određenoj nacionalnoj kulturi i kulturnoj tradiciji i
c) novim sadržajima i oblicima kulture koju su sami stvarali.[112]

S tim još uvijek nismo iscrpili sve sadržaje i sve oblike određenja etničkog ili nacionalnog identiteta. Ali to je samo dio posla. Da bismo istražili formiranje određenog identiteta, moramo upoznati, kako vidimo, njegov sadržaja, tj. osnove na kojima je utemeljen. No, i to je samo jedan dio posla. Istovremeno moramo istraživati pojavu, oblikovanje i razvoj određene etničke zajednice, određene narodne i/ili nacionalne zajednice s kojima se pojedinci (kada je riječ o individualnom identitetu) ili razne grupe ili jedan narod u cjelini (kada je riječ o

[109] Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Šidak 1979; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Stančić 1980; Stančić 1985; Stančić 1989; Stančić 1998; Korunić 1986; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998a i b.
[110] Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Šidak 1979; Stančić 1980; Stančić 1989; Stančić 1985; Stančić 1998; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1998a i b.
[111] Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Korunić 1989.
[112] Usp. o tome: Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Gross 1985; Gross-Szabo 1992. i literaturu u tim knjigama.

kolektivnom identitetu) poistovjećuju, unutar koje žive i stvaraju, koju organiziraju. A tada je lako otkriti koja je od tih zajednica bila životna i stvarna, a koja neživotna i nestvarna.

Mogli bismo dakle zaključiti da je istraživanje pojave, oblikovanja i razvoja etničkog i/ili nacionalnog identiteta neobično važno za hrvatsku povijest. Na taj bismo način mogli ujedno lakše proučavati: pojavu i razvoj hrvatskog naroda, organizaciju njegove narodne zajednice, te porijeklo, integraciju i razvoj moderne hrvatske nacije, ali i odnos hrvatskog naroda spram drugih naroda i nacija na prostoru u široj regiji. No, o svemu tome više na drugom mjestu.

Porijeklo i integracija hrvatske nacije kao znanstveni problem

Sve što je rečeno o naciji uopće, o njezinom porijeklu i razvoju, odnosi se dakako i na porijeklo hrvatske nacije. Porijeklo i formiranje hrvatske nacije, prema svemu sudeći, teško je ako ne i nemoguće proučavati u okviru postojećih znanstvenih modela i pristupa. Nemoguće je zato jer su ih znanstvenici osnivali:

Prvo, *na teoriji etnogeneze* - pri čemu se na račun proučavanja više-manje "čistog" etničkog porijekla naroda zanemarilo istraživanje povijesne i društvene uvjetovanosti njegove pojave, formiranja i razvoja i preobrazbe njegove narodne zajednice u modernu naciju.

Drugo, *na istraživanju razvoja etničkih i/ili nacionalnih sentimenata* - razvoja nacionalne svijesti, nacionalnog osjećaja, nacionalne volje, nacionalizma itd. A ta je psihološka stanja, kako smo pokazali, nemoguće proučavati, jer je riječ o nestabilnim vrijednostima, čiji sadržaj i intenzitet u prošlosti nitko nije sustavno proučavao i ostavio valjana svjedočanstva o tome, pa su nam svi nacionalni sentimenti kao izvor i nedostupni i nekorisni. Uz to, ono što je najvažnije, na nacionalnim se sentimentima mogu oblikovati razne ideologije i nacionalizmi (čiji se sadržaj neprekidno mijenja) ali ne i bît, ne osnovno određenje nacije. Jer nacija nije samo zajednica promjenjivih nacionalnih sentimenata. Nacija je, kako smo pokazali, nešto posve drugo: nacija se oblikuje na stvarnim i stoga trajnim vrijednostima.[113]

Treće, *na proučavanju razvoja ideja i ideologija* - točnije na istraživanju "nacionalno-integracijskih ideologija".[114] A ideologije imaju, ako iza njih ne stoji jasno zacrtan program i konkretna društvena akcija, vrlo ograničenu ulogu u formiranju nacije.

Polazeći uglavnom od tih pristupa - i od znanstvenih modela koji su utemeljeni na tim tezama i na tim teorijama - povijesna znanost nije mogla riješiti mnoge ključne probleme koji se odnose na porijeklo, integraciju i razvoj moderne hrvatske nacije i nacionalne zajednice.

U historiografiji je međutim poznato da ni jedan problem iz naše prošlosti nije izazvao toliko neizvjesnosti kao što je određenje identiteta i zasebnosti hrvatske nacije. U isto vrijeme, ni o jednom problemu u društvenim znanostima - koje proučavaju povijesne i društvene procese u prošlosti hrvatskog naroda - nije iskazano toliko istraživačkih lutanja kao što je to učinjeno u proučavanju formiranja hrvatske nacije, a posebno u određenju njezina odnosa spram drugih nacija i nacionalnih zajednica na prostoru srednje i jugoistočne Evrope.[115]

Nije dakako lako u potpunosti ukloniti pogreške kada je riječ o proučavanju porijekla i integracije hrvatske nacije. Posebno je teško izbjeći omaške ako se želi točno utvrditi njezin identitet i individualnost na razini: ideje nacije, nacionalnog načela, nacionalne zajednice, sustava nacionalnih vrijednosti, raznih nacionalizama, nacionalnih ideologija, individualnih i kolektivnih nacionalnih identiteta itd. A ako sve to promatramo i s gledišta razvoja ideologija (ilirizma, slovinstva, slavenstva, jugoslavizma, austroslavizma itd.) i/ili razvoja nacionalnih sentimenata (nacionalne svijesti, osjećaja, volje, karaktera itd.), kako je to do sada izraženo,

---

[113] Korunić 1997; Korunić 1998a i b; Korunić 1999a i b.

[114] Usp. o tome: Gross 1981; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Stančić 1980; Stančić 1985; Stančić 1989; Stančić 1998; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1997; Korunić 1998a i b.

[115] Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1998a i b.

onda je sigurno da ćemo još dublje ući u bezizlazni labirint. Nužno je stoga potražiti druge znanstvene modele i pristupe. O tim kritičkim primjedbama pisali smo u više naših radova.[116]

Ako želimo upoznati porijeklo, integraciju i razvoj hrvatske nacije, a riječ je o povijesnim procesima dugoga trajanja, nužno je pristupiti istraživanju tog problema na ove tri razine:

a) istraživanju porijekla *Hrvata* - od kuda dolaze na ove prostore, kada i tko su oni;
b) istraživanju porijekla, formiranja i razvoja *hrvatskog naroda* - kada i kako se formira taj narod, u kojim povijesnim i društvenim uvjetima, u kojim društvenim sistemima;
c) istraživanju porijekla, integracije i razvoja *hrvatske nacije* - kada i kako se formirala ta nacionalna zajednica, u kojim povijesnim uvjetima i društvenim sistemima, unutar kojih integracijskih društvenih podsistema i povijesnih procesa i, napokon, kada se pojavljuje hrvatska nacija kao novi tip integracijske zajednice.

U svakom slučaju, kada govorimo o porijeklu i procesima integracije hrvatske nacije, ili bilo koje druge nacije, uvijek moramo postaviti sve tri razine problema i na njih pokušati dati odgovor. Na sve to naravno nije lako odgovorit. Ali taj znanstveni pristup moramo slijediti. Jer samo tako možemo istražiti genezu, tj. porijeklo naroda (i njegovu organizaciju unutar narodne zajednice) i ujedno porijeklo i integraciju nacije (i organizaciju nacionalne zajednice) i otkriti povijesnu i društvenu uvjetovanost njihova razvoja, svih etapa, struktura i oblika. Upoznajmo ukratko osnovne probleme razvoja hrvatskog naroda i hrvatske nacije.

1. Porijeklo Hrvata kao znanstveni problem.- Svako pitanje o porijeklu Hrvata, kao istraživačko pitanje, nameće najmanje dva pristupa problemu: prvo, odgovor na pitanje od kuda potječu Hrvati i kada su se oni iz pradomovine doselili na područje rimske Dalmacije i, drugo, odgovor na pitanje kada i kako je nastao hrvatski naroda. Na prvo istraživačko pitanje, o seobi Hrvata iz njihove pradomovine i o njihovu dolasku na područje rimske Dalmacije, nije lako odgovoriti, jer pisani izvori o tome ne kazuju mnogo. Međutim, o tome su, unatoč oskudnosti izvorne građe, nastale mnoge rasprave i brojne teorije.[117]

Budući da o samom doseljavanju Hrvata na prostor rimske Dalmacije - kao i o njihovoj povijesti prije toga, ali i o njihovoj povijesti dva stoljeća nakon doseljenja u tu novu buduću domovinu - nemamo relevantnih suvremenih vijesti i povijesnih vrela, ne ostaje nam drugo nego da prednost damo drugom i za naš problem važnijem pitanju: da odgovorimo na pitanje kako je nastao hrvatski narod. A to je proces dugoga trajanja u kojem pratimo nastanak, formiranje i razvoj hrvatskog naroda kroz više stoljeća. A o tome imamo, od IX. stoljeća dalje, dovoljno povijesnih izvora. O tome govore i brojni radovi historičara.[118]

Kada je riječ o njihovoj prapovijesti, o prvim vijestima, jedno je ipak sigurno: slavenski Hrvati nisu došli na prostor rimske Dalmacije kao organizirani i formirani narod. Tijekom njihove seobe razvijao se proces miješanja i asimilacije raznih etničkih grupa i skupina Slavena, ne-Slavena i slavenskih Hrvata. Tako je nastajao, koliko možemo zaključiti prema vrelima, prvi povijesni proces asimilacije i simbioze različitih etničkih skupina i grupa u novu etničku zajednicu. No već tada ta *šira etnička zajednica* (koje je udružila više grupa, rodova i plemena) nije formirana samo na rodoslovnim strukturama (na bliskom krvnom srodstvu) već prije svega zajedništvu bliskih i sličnih običaja, jezika, vjere i tradicionalne kulture.[119]

Međutim, nakon doseljenja na prostor rimske Dalmacije, promatrajući s gledišta razvoja tog etnosa, nastaju velike promjene. Na tom prostoru (jadranskom, dinarskom i panonskom) Hrvati su zatekli starosjedioce. S tim su se antičkim stanovništvom (sa starosjediocima) slavenski Hrvati tijekom dugoga razdoblja stopili, izmiješali i velikim dijelom prihvatili

---

[116] Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1996; Korunić 1997; Korunić 1998.
[117] Usp. o tome: Budak 1995; Goldstein 1995; Raukar 1997; Katičić 1998. i literaturu u tim knjigama.
[118] Usp. literaturu u: Katičić 1998; Raukar 1997; Goldstein 1995.
[119] Suić 1995; Katičić 1998; Budak 1995; Goldstein 1995.

njihovu kulturu i djelomično jezik, osobito nazive putova, mjesta, polja, gora itd. S njihovim dakle dolaskom u novu domovinu započeo je, promatramo li s gledišta razvoja etnosa, nov proces asimilacije: započeo je susret i trajna interakcija slavenskih došljaka i romanskog stanovništva (i antičkog supstrata). Tijekom VII. i VIII. stoljeća te dvije različito strukturirane etničke zajednice - došljaci slavenski Hrvati i starosjedioci, tj. antičko stanovništvo - stopit će se, tijekom složenih procesa asimilacije dviju kultura i dviju etničkih zajednica, u posve novu etničku i/ili narodnu zajednicu: u hrvatski narod.[120]

Iz tih dakle veza i odnosa nastaje hrvatski narod. O tom narodu u IX. stoljeću govore franački i domaći povijesni izvori. Tada je, o tome nema spora, na nekadašnjem prostoru rimske Dalmacije već prisutan organiziran hrvatski narod: narod Hrvata (*gens Chroatorum*). Od tada možemo pratiti razvoj hrvatskog naroda i organizaciju njegove narodne zajednice. Jasno je međutim da su već tada bile prevladane etničke i društvene strukture utemeljene na srodstvu (na zajednici bliske krvne veze, tj. istog krvnog porijekla, kao za rod i pleme) i na prirodnim uvjetima rada i društva. Već je tada, na toj razini razvoja etnosa, jasno da novo organizirani hrvatski narod (narod Hrvata, *gens Chroatorum*), sada kao narodna zajednica, ne potječe više od jednog/jedinstvenog srodstva: da ga više ne veže samo jedinstvo krvi i jezika, da sada kao šira narodna zajednica ne potječe od jedne "loze", od jednog plemena i od jednog izvornog jezika. Nastali su novi oblici organizacije cjelokupnog javnog života unutar hrvatske narodne zajednice: društva, društvenih odnosa, političke zajednice, organizacije države i državnih institucija, organizacije vlasti, uprave, vjerske zajednice, općina, vojske, naselja itd. Sve te nove vrijednosti odredile su identitet i individualnost hrvatskog naroda.[121]

2. Porijeklo hrvatskog naroda kao znanstveni problem.- Od IX. stoljeća dalje, na temelju povijesnih izvora, možemo pratiti proces daljnjeg formiranja i razvoja hrvatskog naroda i njegove organizacije unutar narodne zajednice. Razdoblje prije toga, zbog oskudnosti izvorne građe, doba je njegove prapovijesti. Nasuprot međutim gledištu da je već krajem VIII. a najkasnije početkom IX. stoljeća završio proces "etnogeneze Hrvata", da je dakle završio proces formiranja tog naroda,[122] mi nastanak i formiranje hrvatskog naroda promatramo u dugotrajnom povijesnom razdoblju. To je u svakom slučaju proces dugoga trajanja. Taj se razvoj, zbog ograničenog prostora, može shematski ovako izraziti:

Proces formiranja hrvatskog naroda i hrvatske narodne zajednice

Tabela br. 1.

A) ETAPE RAZVOJA *- povijesni i društveni uvjeti razvoja*	B) OBLIKOVANJE IDENTITETA *- formiranje i razvoj hrvatskog naroda*
I. ETAPA RAZVOJA: VII. i VIII. stoljeće *Doseljenje iz pradomovine na prostor rimske Dalmacije i život prva dva stoljeća u novoj domovini:* a) slavenski Hrvati dolaze iz pradomovine na prostor rimske Dalmacije početkom VII. stoljeća; b) sa starosjediocima (sa romanskim stanovništvom) slav. Hrvati postupno uspostavljaju trajne bliske veze i odnose ; nastaje proces asimilacije; c) nastaje proces stapanja dviju kultura i civilizacija (slavenske i romanske) i dvaju društava; d) to stanovništvo prihvaća kršćanstvo i novu vjersku zajednicu kao i novu vjersku organizaciju.	1) Proces asimilacije raznih slavenskih etničkih skupina do dolaska na prostor rimske Dalmacije. 2) Proces asimilacije i integracije slavenskih Hrvata (došljaka) i antičkog stanovništva (starosjedilaca) nakon dolaska na prostor rimske Dalmacije. 3) Slav. Hrvati pod utjecajem su romanske kulture. 4) Hrvati prihvaćaju kršćanstvo i evropsku kulturu, civilizaciju, pravo, moral, feudalno društvo i novi sustav društvenih odnosa i društvenih struktura. 5) Proces nastanka novog etnosa: hrvatskog naroda (naroda Hrvata, gens Chroatorum).

[120] Budak 1995; Goldstein 1995; Suić 1995; Katičić 1998; Raukar 1997.
[121] Usp. o tome: Budak 1995; Goldstein 1995; Raukar 1997; Katičić 1998. i literaturu u tim knjigama.
[122] Suić 1995; Budak 1995; Goldstein 1995.

A) ETAPE RAZVOJA *- povijesni i društveni uvjeti razvoja*	B) OBLIKOVANJE IDENTITETA *- formiranje i razvoj hrvatskog naroda*
II. ETAPA RAZVOJA: od IX. do poč. XII. stoljeća *Hrvatski narod osniva i organizira srednjovjekovnu hrvatsku državu i vlastitu narodnu dinastiju:* a) veze i odnosi sa franačkom državom; b) veze i odnosi sa Bizantom; c) proširenje državnog teritorija; d) organizacija nove političke zajednice i nezavisne srednjovjekovne hrvatske države; e) organizacija nove uprave i vlasti s narodnom dinastijom (knez, kralj) na čelu; f) gubitak državne samostalnosti i savez kraljevine Hrvatske s kraljevinom Ugarskom (1102. god.).	6) Hrvatski narod se formira i organizira unutar ovih novih društvenih sustava, institucija i zajednica: a) samostalne srednjovjekovne hrvatske države; b) nezavisne političke zajednice; c) nezavisnih političkih i državnih institucija; d) novih oblika vlasti - s narodnom dinastijom na čelu (knezom zatim kraljem); e) nove teritorijalne uprave; f) novog društvenog poretka i društv. struktura; g) kršćanstva i nove evropske kulture; h) unutar dakle posve novog političkog, pravnog, društvenog, državnog, jezičnog, kulturnog, civilizacijskog, vjerskog i moralnog sustava. 7) Sve to utječe na proces nastanka i formiranja rano-srednjovjekovnog hrvatskog naroda, na određenje identiteta njegove narodne zajednice, a na to utječe novi društveni, pravni, politički, državni, vjerski, kulturni i civilizacijski sustav vrijednosti.
III. ETAPA RAZVOJA: od poč. XII. do poč. XVI. st. *Savez kraljevine Hrvatske s kraljevinom Ugarskom (Pacta conventa, 1102. god.) i razvoj hrvatskog naroda unutar ugarske krune:* a) promjena dinastije - hrvatski narod prihvaća ugarske kraljeve za nasljednike hrvatske krune; b) ta je promjena imala dalekosežne posljedice; c) uvođenje novog oblika feudalnog sustava (pravnog, društvenog, ekonomskog, političkog); d) ujedinjenje Hrvatske, Dalmacije, Neretv. oblasti i Slavonije; e) Venecija zauzima Dalmaciju - početak podjele i rascjepkavanja hrvatskog političkog teritorija.	8) Hrvatski narod se udružuje s ugarskom dinastijom i ugarskom krunom (hrvatsko-mađarski odnosi). 9) Organizacija hrvatskog naroda unutar novog društvenog, pravnog, političkog, državnog i ekonomskog sustava. 10) Pojava nove feudalne društvene strukture - i sve veće raslojavanje stanovništva. 11) Vlast hrvat. bana i utjecaj povijesnih institucija na daljnji razvoj hrvatskog naroda. 12) Utjecaj Venecije u Dalmaciji (kulturni, pravni). 13) Nastaje sve veća rascjepkanost hrvatskog etničkog i političkog teritorija.
IV. ETAPA RAZVOJA: od poč. XVI. st. dalje *Razvoj hrvatskih zemalja i hrvatskog naroda unutar Habsburške monarhije:* a) razvoj unutar kasno-feudalnog društva - od početka XVI. do sredine XVIII. stoljeća; b) razvoj unutar društva prosvijećenog apsolutizma - od sredine XVIII. do sredine XIX. stoljeća; c) teritorijalna i politička rascjepkanost hrvatskih pokrajina (Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Vojna Krajina i Istra); d) provale Turaka i organizacija obrane; e) stvaranje Ilirskih pokrajina (poč. XIX. stoljeća); f) rascjepkanost hrvatskog naroda: jezična, etnička, kulturna, politička, teritorijalna i društvena.	14) Politički i društveni život hrvatskog naroda je, nakon gubitka Dalmacije, ograničen na Hrvatsku i Slavoniju. 15) Nakon pada Bosne (1463. g) Turci su se približili hrvatskim zemljama; nastaje razdoblje provala na hrvatski teritorij. 16) Vrlo izražena centralizacija i germanizacija svih pokrajina (unutar Habsburške monarhije). 17) Razvoj hrvatskog naroda unutar srednjoevropskog društvenog, pravnog, političkog, kulturnog i civilizacijskog sustava. 18) Razvoj hrvatskog naroda unutar društva prosvijeć. apsolutizma (procesi modernizacije - početak) 19) Početno, pripremno razdoblje Hrvatskog narodnog preporoda (od sred. XVIII. st. do 1835. god.).
V. ETAPA RAZVOJA: poč. XIX. stoljeća *Ilirski pokret - organizacija Hrvatskog narodnog preporoda (1835.-1848. godine):* a) književni i kulturni pokret; b) organizacija prvih političkih stranaka; c) hrvatska državnopravna tradicija; hrvatski nacionalni i politički program; stvaranje novog ideološkog sustava.	20) Integracijske osnovice koje utječu na međusobno povezivanje segmenata hrvatskog naroda: a) formiranje jedinstvenog književnog jezika; b) pokretanje novina i časopisa i javna upotreba hrvatskog jezika (novine, časopisi, knjige); c) početak formiranja posve novih sub-zajednica: jezične, književne, znanstvene, političke, ekonomske; novog komunikacijskog sustava

A) ETAPE RAZVOJA - *povijesni i društveni uvjeti razvoja*	B) OBLIKOVANJE IDENTITETA - *formiranje i razvoj hrvatskog naroda*
	(novine, časopisi, brošure, letak); d) organizacija političkih stranaka, te kulturnih društava, čitaonica, privrednih udruženja itd. e) hrvatska politička, državna, državnopravna i kulturna tradicija; f) formiranje hrvatskog političkog programa - o ujedinjenju svih hrvatskih pokrajina u jednu cjelinu: u jedinstvenu političku zajednicu, u ujedinjenu Hrvatsku kao hrvatsku državu.

U toj je shemi dakako riječ samo o osnovnim problemima iz povijesti hrvatskog naroda. Ali je u njoj lako zamijetiti oblikovanje hrvatske narodne zajednice tijekom dugotrajne povijesti. Jer, kako je rečeno, ako želimo istražiti porijeklo i formiranje hrvatske nacije, moramo najprije dobro upoznati porijeklo, formiranje i razvoj hrvatskog naroda i njegovu organizaciju unutar hrvatske narodne zajednice. Nacija se, o tome nema spora, ne može pojaviti, niti je u povijesti ikad nastala, ako joj ne prethodi određeni narod, ako taj narod nije, u svom dugotrajnom povijesnom razvoju, oblikovao svoju narodnu zajednicu na mnogim područjima javnoga života. Drugim riječima, moramo razlikovati *narod* (njegovo porijeklo i razvoj, tijekom kojeg se oblikuje *narodna zajednica*) od *nacije*, tj. od *nacionalne zajednice* (i od početka formiranja nacije i njezine integracijske uloge). Nacija se dakle razlikuje od naroda. Ali nacija ne može nastati bez naroda: naciji (njezinoj pojavi) prethodi narod i narodna zajednica. Sasvim je međutim nešto drugo kada govorimo o *početku formiranja nacije*, o početku nacionalno-integracijskih procesa: o pojavi i razvoju nacije kao zajednice novog integracijskog tipa koja se pojavljuje tek unutar građanskog društva.[123]

Porijeklo prema tome hrvatske nacije moramo potražiti u povijesti hrvatskog naroda, u njegovom porijeklu i razvoju. A hrvatski se narod u svom dugom povijesnom razvoju - do revolucije 1848. godine, do pojave bitno novog društva (kao društvenog sistema, a to je građansko društvo) i do početka formiranja hrvatske nacije - posve formirao. Razvio se i organizirao, unutar narodne zajednice, na mnogim područjima javnoga života koja su odredili njegov identitet. Tijekom njegove duge povijesti oblikovala se hrvatska narodna zajednica koju su tvorile ove sub-zajednice i ovi društveni pod-sistemi kao integracijski činitelji:

I. *zajednica teritorija* - strukturirana je na etničkom i na povijesno-političkom teritoriju hrvatskog naroda, na tradiciji srednjovjekovne hrvatske države i na zahtjevu za ujedinjenjem svih hrvatskih pokrajina u Trojednu kraljevinu, tj. u ujedinjenu Hrvatsku, unutar teritorijalno cjelovite političke zajednice hrvatskog naroda;
II. *jezična zajednica* – koja se sastoji (1) od tradicije govornog i književnog jezika prije Preporoda i (2) od novog jedinstvenog književnog jezika koji je formiran od Preporoda dalje, jedinstvenog za cjelokupni hrvatski narod, koji se širio od centra na periferiju putem njegove javne upotrebe (novine, časopisi, brošure, knjige, letak itd.);
III. *književna zajednica* – a tvori je cjelokupna književna tradicija i razvoj novih oblika književnosti; organizacija novih institucija i pokretanje književnih časopisa i novina;
IV. *znanstvena zajednica* – a tvori je cjelokupna tradicija i početak moderne znanosti;
V. *politička zajednica* – koja je strukturirana na političkoj i državnoj tradiciji hrvatskog naroda i na političkom programu o ujedinjenju svih hrvatskih pokrajina u cjelovitu političku zajednicu i samostalnu hrvatsku državu, cjelovitu Trojednu kraljevinu;
VI. *povijesna zajednica* - strukturirana je na povijesti hrvatskog naroda, na hrvatskoj političkoj, državnoj i državnopravnoj tradiciji i na povijesnim institucijama;

[123] Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999.

VII. *etnička zajednica* - određena je etničkim teritorijem hrvatskog naroda;
VIII. *kulturna zajednica* - određena je cjelokupnim kulturnim razvojem hrvatskog naroda; pritom moramo razlikovati tradicionalnu kulturu (a ona na hrvatskom prostoru nije bila jedinstvena) od viših oblika i sadržaja kulture koja se oblikuje pod utjecajem kršćanstva i novog evropskog sustava (humanizam, renesansa, razvoj pisma, štampe, graditeljstva, umjetnosti, filozofije itd.), a napose od one koja nastaje tijekom Preporoda;
IX. *vjerska zajednica* - kršćanstvo i organizacija katoličke crkve;
X. mnogi društveni pod-sistemi: pravni, politički, ekonomski, kulturni, vjerski itd.[124]

Moramo u svakom slučaju najprije upoznati povijest hrvatskog naroda, strukturu svih njegovih sub-zajednica i društvenih pod-sistema i istražiti djelatnost pojedinaca, grupa, elite i stranaka na svim tim područjima života. To je nužno zato jer se na tim osnovnim jezgrama (na svim tim početnim subzajednicama i društvenim podsistemima) formira i dalje razvija hrvatska nacija. To su njezini temelji, tu moramo potražiti njezino porijeklo.

3. Porijeklo hrvatske nacije kao znanstveni problem.- Ako želimo znanstveno istraživati porijeklo hrvatske nacije - njezinu pojavu kao integracijske zajednice novoga tipa i ujedno ritam njezina razvoja - moramo dakle najprije upoznati strukturu hrvatske narodne zajednice i sve njezine sastavne dijelove: a) temeljne subzajednice od kojih je hrvatska narodna zajednica sastavljena (jezičnu, književnu, kulturnu, znanstvenu, obrazovnu, ekonomsku, etničko-teritorijalnu, političko-teritorijalnu, političku, socijetalnu, vjersku, moralnu itd.); b) temeljne društvene podsisteme (kulturni, politički, ekonomski, pravni, vjerski itd.), njihovu razvojnu i organizacijsku razinu i njihov utjecaj na povijesne procese, na cjelokupnu povijest hrvatskog naroda i c) osnovne organizacije i institucije (kulturne, političke, državne, privredne itd).

Pritom je nužno istražiti: a) kako je svaka od tih subzajednica organizirana; b) na kojoj je razini razvoja; c) koliko se i kako iz centra/središta širi na periferiju i u pojedine pokrajine i ujedno iz urbanih sredina na ruralna područja (a tada je riječ o horizontalnoj integraciji) i koliko i kako su unutar pojedinih subzajednica uključene pojedine društvene strukture (a tada je riječ o vertikalnoj integraciji). Napokon, moramo istražiti kako u postojećem društvu funkcioniraju i na kojem su stupnju razvoja pojedini društveni podsistemi, koje u svakom slučaju također promatramo kao podsistem integracije. Isto tako valja upoznati institucije, njihovu organizaciju i strukturu, na kojima počivaju i subzajednice i društveni podsistemi.

Posve je dakako jasno da postoje velike razlike u tom razvoju (i pojedinih subzajednica i društvenih podsistema) na početku XIX. stoljeća i nakon pojave i organizacije Hrvatskog narodnog preporoda, tzv. ilirskog pokreta. Pa ipak, iako je Preporod, od 1835. do početka 1848. godine, ostvario izvanredne rezultate, lako je zamijetiti da su mnoge od tih subzajednica (na primjer književna, obrazovna, ekonomska i politička) tek u početnom stadiju nove organizacije i integracije, da se iz centra vrlo sporo šire na pokrajine i da je njihova organizacijska društvena struktura - tj. da su njihovi nosioci, djelatnici i organizatori - još uvijek uska društvena grupa, da je često riječ o malobrojnoj eliti.[125]

Promatramo li prema tome s gledišta razvojnih i/ili integracijskih procesa, s gledišta novih društvenih sustava koji će se tek pojaviti, važno je zamijetiti da se te subzajednice, na kojima će se tek kasnije ubrzano razvijati hrvatska nacija, sve do 1848. godine vrlo sporo razvijaju i da još uvijek nemaju uvjeta da se ubrzano prošire na cjelokupni hrvatski etnički i politički teritorij i da obuhvate cjelokupni hrvatski narod, sve njegove društvene strukture.

[124] Usp. o tome: Šišić 1962; Šidak i drugi 1968; Šidak i drugi 1988. i literaturu u tim knjigama.
[125] Usp. o tome: Šidak i drugi 1988. i literaturu u toj knjizi.

U vezi s tim nameće se slijedeće pitanje: kada nastaje hrvatska nacija? Nadalje, koji je to događaj koji označava preokret u tom razvoju, kada možemo jasno uočiti početak njezine integracije, početak formiranja hrvatske nacije kao novi tip integracijske zajednice?

Kada govorimo o porijeklu hrvatske nacije, uvijek moramo, kako smo upoznali, imati na umu pred-nacionalno razdoblje, a to je povijest hrvatskog naroda, sve do početka 1848. godine: pojavi hrvatske *nacije* prethodi dakle hrvatski *narod* i njegova narodna zajednica utemeljena u dugotrajnom povijesnom razvoju. Ali kada međutim govorimo o *početku formiranja* hrvatske nacije, o zbivanjima koji su omogućili njezinu pojavu, razvoj i bržu integraciju, onda je to revolucija 1848. godine. Zašto?

U Habsburškoj monarhiji je tek za revolucije 1848. godine srušen feudalni društveni, pravni, ekonomski i politički sustav. A prihvaćen je novi društveni, ekonomski, pravni i politički sustav: prihvaćeno je građansko društvo, kapitalistička privreda, novi pravni i parlamentarni sustav, građanske slobode i pluralizam društvenih uloga, ciljeva i planova. Sve su te promjene prihvaćene i u Hrvatskoj.[126]

Kao i u svim slučajevima pojave nacije, o čemu smo naprijed raspravljali, tako je i u ovom slučaju važna pojava građanskog/civilnog društva. Upravo su sve te promjene (rušenje feudalizma, prihvaćanje građanskog društva, parlamentarnog oblika vlasti, kapitalističke privrede, izgradnje dakle posve novog političkog i ekonomskog sistema) otvorile mogućnost razvojnih i integracijskih procesa u povijesti hrvatskog naroda, otvorile mogućnost rješenja njegovih osnovnih životnih pitanja. A to su teritorijalno ujedinjenje svih razjedinjenih hrvatskih pokrajina (Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Vojne krajine i Istre) u jednu cjelovitu političku zajednicu, unutar ujedinjene Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije). A to je bio početak postizavanja nacionalnog jedinstva (jezičnog, književnog, znanstvenog, kulturnog, obrazovnog, političkog, ekonomskog, društvenog, teritorijalnog itd.). Jer, posve jasno, to nacionalno jedinstvo tada još ne postoji ni na jednom području javnoga života. To će se postići u dugotrajnom povijesnom razvoju. Ti procesi integracije i razvoja još uvijek traju. I trajat će sve dok nacija postoji i razvija se, dok je ne zamijeni neka druga savršenija zajednica i neko drugo društvo i društveni sistemi: postmoderna i posnacionalna epoha.[127]

Međutim, kao što se novo građansko društvo (i njegovi temeljni podsistemi: kulturni, politički, pravni, ekonomski itd.) nije formiralo preko noći, već se je vrlo sporo razvijalo tijekom složenih društvenih i nacionalnih suprotnosti u Monarhiji, tako se je postupno formirala i razvijala hrvatska nacija i nacionalno jedinstvo hrvatskog naroda. Lako je uočiti taj polagan proces strukturiranja (formiranja, integracije, organizacije i razvoja) pojedinih nacionalnih subzajednica: proces njihove i horizontalne i vertikalne integracije i njihovo međusobno povezivanje unutar nove hrvatske nacionalne zajednice, kao i stvaranje novih integracijskih nacionalnih osnovica.[128]

Za svako je razdoblje u povijesti hrvatskog naroda od 1848./49. a naročito od 1860./61. godine dalje lako istražiti razinu organizacije, integracije i razvoja. a) pojedinih nacionalnih subzajednica; b) pojedinih društvenih podsistema; c) pojedinih integracijskih nacionalnih osnovica; d) svih nacionalnih organizacija i institucija i e) novih nacionalnih vrijednosti kao integracijskih činitelja. Ali ono što je sigurno, i o čemu nema spora, sve je te nove snažne nacionalno-integracijske razvojne procese omogućila pojava građanskog/civilnog društva i dakako novi pravni, politički i parlamentarni sustav. Neosporno je, i to je lako zamijetiti, da ritam organizacije, razvoja i integracije nacionalnih subzajednica i ritam njihovih međusobnih povezivanja - a to je zapravo ritam integracije hrvatske nacije - odgovara ritmu strukturiranja i razvoja građanskog društva i ujedno ritmu razvoja njegovih podsistema.[129]

---

[126] Usp. o tome: Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1998a; Korunić 1998b.

[127] Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999.

[128] Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999.

[129] Usp: Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999.

Pa ipak se ritam strukturiranja pojedinih nacionalnih subzajednica, bez obzira što su u svom razvoju ovisne jedna o drugoj, posve različito odvijao. Pritom, kako je rečeno, moramo uvijek imati na umu da je riječ o procesima dugoga trajanja. Pogledajmo to na primjeru strukturiranja hrvatske političke zajednice. Riječ je dakako o formiranju jedne od najvažnijih nacionalnih zajednica, koja je na svim razinama (ideje, programa, akcije, organizacije političkih stranaka, političke javnosti, političkih institucija, političke vlasti itd.) vrlo snažno integrirala razjedinjene segmente hrvatskog naroda - i teritorijalne i političke i društvene i kulturne i ekonomske.

Nakon rušenja feudalnog sustava, već za revolucije 1848./49. a posebno od 1860./61. god. dalje, u hrvatskoj su javnosti (putem najvažnijih institucija: Hrvatskog sabora, županijskih skupština, banske konferencije, političkih stranaka, političkih novina, časopisa itd.) posve jasno izloženi (1) hrvatski nacionalno-politički program i (2) osnove novog političkog, socijalnog, ekonomskog, kulturnog, pravnog i parlamentarnog sustava. Riječ je najprije o političkom programu, o formiranju novih nacionalno-političkih zajednica. Bio je to program o pretvaranju svih teritorijalno i politički razjedinjenih narodnih zajednica u Monarhiji u cjelovite nacionalno-političke zajednice, tj. program o formiranju novih nacionalnih zajednica (novih "narodnih država") koje bi se međusobno udružile putem novih međunarodnih ugovora unutar srednjoevropske (kon)federacije, unutar dakle posve preuređene Monarhije. Bio je to sociopolitički program - i u tom je cilju jasno izražena društvena mobilizacija pojedinih hrvatskih stranaka i institucija, i pojedinaca i grupa i elite - koji je pretpostavljao izgradnju posve novog pluralističkog kulturnog, političkog i ekonomskog sustava unutar građanskog društva. Sastavni dio tog socijalnog i političkog projekta - posve je sigurno i o tome svjedoče brojni dokumenti - bio je hrvatski nacionalno-politički program. A taj je politički program, koji je sastavljen u interesu cjelokupnog hrvatskog naroda, i u tome nalazimo njegovu najvažniju vrijednost, težio formiranju homogene hrvatske nacionalne zajednice, organizaciji ujedinjene Trojedne kraljevine kao cjelovite samostalne "narodne države", što je sve zajedno - uz mnoge druge zakonske osnove o modernizaciji zemlje koje je donosio Hrvatski sabor - pretpostavljalo ubrzanje integracije hrvatske nacije.[130]

Brojni dokumenti i zbivanja svjedoče da u Hrvatskoj u XIX. stoljeću ni razne društvene grupe (pojedinci, elita, interesne grupe, političke stranke) ni razne institucije (novine, časopisi, političke stranke, županijske skupštine, Hrvatski sabor) nisu u javnosti nastupale jedinstveno niti su zastupale jedinstveni ideološki sustav vrijednosti, čak ni pojedinci unutar istih političkih stranaka i institucija. Međutim, posve je sigurno, i o tome nema spora, jer o tome svjedoče dokumenti, da su svi, postupno u svim hrvatskim pokrajinama - i pojedinci i razne grupe i političke stranke na čelu s Hrvatskim saborom - prihvatili ovaj jedinstveni program i ovaj nacionalni cilj oko kojeg se s vremenom okupio cjelokupni hrvatski narod: 1) *hrvatski nacionalno-politički program* (program o formiranju homogene hrvatske nacionalno-političke zajednice, o ujedinjenju svih hrvatskih pokrajina u jedinstvenu cjelinu, o organizaciji Trojedne kraljevine kao samostalne i nezavisne hrvatske države, o njezinoj modernizaciji i organizaciji na svim područjima javnoga života) a to je bio program koji je posve sigurno ubrzao proces formiranja hrvatske nacije; 2) *sustav građanskog društva* (građanske slobode, demokraciju, pluralizam društvenih odnosa, ideje modernizacije); 3) *novi pravni, parlamentarni i politički sustav* (parlamentarizam, parlamentarni oblik vlasti, višestranački sistem, slobodni izbori); 4) *(kon)federalni politički program* - program o preuređenju Monarhije u (kon)federalnu državu zajednicu ravnopravnih naroda i narodnih država.[131]

Bila je to osnova oko koje su se postupno okupili svi u Hrvatskoj i koju su, o tome nema spora, s vremenom prihvatili svi hrvatski rodoljubi u svim pokrajinama. Bio je to dakle

---

[130] Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998a; Korunić 1998b.
[131] O tome: Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1998a; Korunić 1998b.

sveopći nacionalni programa i osnovni cilj. U tome je njegova vrijednost. Međutim, hrvatska politička zajednica najprije je bila ograničena na Hrvatsku i Slavoniju. Tek nakon razvojačenja Vojne krajine (1881. god.) priključila im se ta pokrajina. Dalmacija se toj osnovnoj političkoj jezgri priključila tek nakon raspada Monarhije (1918. god.) a Istra se nacionalnoj matici zemlje priključila tek nakon drugog svjetskog rata (1945. god.). Napokon je hrvatski narod svoju nacionalnu državu, nezavisnu i posve samostalnu, postigao tek nakon rušenja jugoslavenske državne zajednice. Bio je to, kako vidimo, dugotrajni proces formiranja i razvoj hrvatske političke zajednice, proces koji nije dovršen. Taj proces formiranja, integracije i razvoja lako možemo pratiti kod svih nacionalnih subzajednica (kulturne, obrazovne, književne, znanstvene, ekonomske itd.) i njihovo međusobno povezivanje i integriranje unutar hrvatske nacije. Hrvatski je narod već u drugoj polovici XIX. stoljeća stvorio čvrste osnove - tj. osnovne jezgre svih nacionalnih subzajednica, temeljne nacionalne vrijednosti na svim područjima života zemlje, i temeljne nacionalne kulturne i političke institucije - na kojima se formirala hrvatska nacija. Sve su te vrijednosti (sve njezine subzajednice i sve njezine kulturne, znanstvene i političke institucije, i svi temeljni društveni podsistemi) trajno odredile njezinu individualnost i identitet hrvatskog naroda.[132]

4. Nacija i ideologije kao znanstveni problem.- Na kraju moramo, iako za sada vrlo sažeto, iznijeti neke probleme u vezi sa proučavanjem raznih ideologija i njihovim utjecajem na formiranje hrvatske nacije. Prije svega ideologija sama po sebi ne utječe na "nacionalno-integracijske procese" u onoj mjeri kako je to iskazano u historiografiji.[133] Prema općoj definiciji, ideologija je prije svega sistem ideja, predodžbi i pojmova. Ona je primijenjeno mišljenje, ukupnost pojmova i konstrukcija u različitim oblicima društvene svijesti (u politici, filozofiji, književnosti, religiji itd.) koji su usmjereni na njihovo izravno ostvarivanje i praktično djelovanje u određenoj sredini.

Ako polazimo od tog i takvog njezina određenja - ostavljajući za sada po strani njezin odnos spram povijesne istine, kao i činjenicu da ni jedna ideologija ne odražava cjelokupnost povijesne i društvene zbilje, ili da najčešće zasnivaju jednostran pogled na svijet i društvo - ideologija može utjecati na nacionalno-integracijske procese samo u ovom slučaju:

a) ako ima jasno razrađen program o konkretnom djelovanju (političkom, kulturnom, ekonomskom, društvenom itd.) i ako ima jasne pojmove i predodžbe o svemu tome;
b) ako tu ideologiju zastupa određena društvena grupa koja ima političku, društvenu i ekonomsku moć da taj program (kulturni, politički, ekonomski, obrazovni itd.) nametne većini stanovništva unutar jednog naroda i/ili većini naroda, ako je riječ o ideji udruživanja u šire međunarodne zajednice, i da taj projekt zatim ostvari;
c) ako u skladu s tim jasno definira svoje djelovanje, ako pokrene širu akciju više zainteresiranih strana u cilju formiranja i organizacije određenih *zajedničkih institucija* (kulturnih, političkih, ekonomskih, obrazovnih, književnih, vjerskih itd.) i *zajedničkih zajednica* (političke, književne, ekonomske, obrazovne, vjerske itd.) i, sukladno tome, ako se tijekom tog razvoja formiraju nove vrijednosti (kulturne, političke, privredne itd.) i različiti društveni podsistemi (kulture, politike, ekonomije, prava itd.) kao osnovni temelji formiranja i razvoja i naroda i nacije i šire međunarodne zajednice;
d) ako prema tome i taj program i tu ideologiju i taj i takav zajednički cilj (o osnivanju spomenutih zajedničkih institucija, zajednica i vrijednosti) prihvate sve strane koje su zainteresirane za njihovo ostvarenje i ako sve to trajno i dosljedno zastupaju i ostvaruju, ali ne samo pojedinci, ne samo elita, nego većina stanovništva (unutar jednog naroda)

[132] Usp. o tome: Šidak i drugi 1968; Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Šidak 1979; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Stančić 1980; Stančić 1989; Stančić 1985; Stančić 1998; Korunić 1986; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1997; Korunić 1998a i literaturu i tim radovima.
[133] Usp: Gross 1981; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Stančić 1980; Stančić 1985; Stančić 1989; Stančić 1998.

i/ili više naroda (ako je riječ o osnivanju šire interesne međunarodne zajednice), da sve to prihvate i zastupaju mnoge generacije, sve do realizacije zadanih ciljeva.

Međutim, kada je riječ o ideologijama koje su zastupali hrvatski preporoditelji (o ilirizmu, slovinstvu, slavenstvu, sveslavenstvu, austroslavizmu i jugoslavenstvu) - o kojima su pisali u XIX. stoljeću, i to upravo u tom stoljeću u kojem su stvorene osnovne nacionalne vrijednosti, organizirane temeljne subzajednice, formirani društveni podsistemi, organizirane osnovne nacionalne institucije, a upravo su to bili snažni integrativni činitelji na kojima se strukturirala (i formirala i oblikovala i razvila) hrvatska nacija - jasno je da ni jedna od tih ideologija nije ispunila te osnovne uvjete. Zato ideologije o kojima je riječ nisu bile, niti su to mogle biti, u funkciji nacionalno-integracijskih procesa: jer one nisu stvarale, niti su stvorile, ni jednu tu naciju - ni ilirsku ni slovinsku ni slavensku ni jugoslavensku. To je bar jasno i o tome nema spora: u povijesti ne nalazimo formirane nacije pod tim i takvim imenom. Ne nalazimo ih ni na jednoj razini razvoja. No naša je znanost u tome veoma nekritična. Mnoge su generacije znanstvenika u tim ideologijama, na primjer u ilirstvu i jugoslavenstvu, vidjeli: ideju nacije, nacionalno-integracijsku ideologiju, nacionalno-integracijske procese, nacionalno načelo, proces nastanka i razvoja ilirske i/ili jugoslavenske nacije itd.[134] Na žalost, na tim i takvim nikada dokazanim tezama - koje su ušle u većinu udžbenika, priručnika, enciklopedija itd. - odgajale su se brojne generacije.

Međutim, u povijesti nema traga tim i takvim zbivanjima. Jer da bi se na primjer ostvarila ilirska i/ili jugoslavenska ideologija (na razini ideje nacije, nacionalnog načela, nacionalno-integracijskih procesa i time nastanka nacije) nju su u potpunosti morali prihvatiti svi južnoslavenski narodi i u tom cilju morali su: formirati *zajedničke institucije* (kulturne, obrazovne, književne, političke, ekonomske itd.), utemeljiti i organizirati *zajedničke zajednice* (kulturnu, političku, ekonomsku, književnu, znanstvenu itd.), utemeljiti *zajedničke vrijednosti* (kulturne, političke, privredne itd.) i naravno morali su svi zajedno razvijati *zajednicu zajedničkih osjećaja* i/ili svijesti (o njihovu zajedništvu) i na taj način postupno poticati integraciju buduće zajedničke zajednice (nacionalne i/ili višenacionalne). Ali u tom cilju, kako je svima poznato, ništa nije poduzeto i ništa nije urađeno: nije formirana ni jedna zajednička institucija ni jedna zajednička zajednica ni jedna zajednička vrijednost. Ovdje pod zajedničkim institucijama, zajednicama i vrijednostima mislimo ovo: da su svi južnoslavenski narodi, ukoliko im je bilo stalo do tog i takvog zajedništva, morali i sudjelovati u njihovim organizacijama i prihvatiti ih kao zajedničke svima njima. Od svega toga dakako ništa nisu uradili. Čak nisu sustavno razvijali, u XIX. i XX. stoljeću, ni ideje solidarnosti i tolerancije među njima. Povijest je to dovoljno pokazala, tragično dakako za mnoge narode.

Hrvati su, kako je poznato, osnovali najvišu znanstvenu instituciju pod jugoslavenskim imenom (*Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*). Ali tu instituciju, i to je poznato, nije prihvatio ni jedan južnoslavenski narod kao svoju znanstvenu instituciju. Ta je institucija, prema tome, bila i ostala isključivo hrvatska znanstvena institucija. Isto tako ni druge institucije koje su u Hrvatskoj u XIX. stoljeću osnovane pod jugoslavenskim imenom (*Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine*, kao i novine *Slavenski Jug*, *Südslawische Zeitung*, *Jugoslavenske Novine* i druge) nisu okupile i druge južnoslavenske narode, nisu ih prihvatili kao svoje institucije. Bile su to i ostale isključivo hrvatske institucije.

Ni jedna ta ideologija dakle nije bila u funkciji nacionalno-integracijskih procesa, ni na jednoj razini, jer organizacijski i djelatno nije ispunila osnovne uvjete za razvoj tih novih integracijskih procesa, za pojavu zajednice novoga integracijskog tipa. To još nije dokazano. Ali je sadržaj tih ideologija, i o tome nema spora, veoma značajan za našu povijest. One

[134] Usp: Šidak i drugi 1968; Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Gross 1981; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Stančić 1980; Stančić 1989; Stančić 1998; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993.

odražavaju bogatstvo ideja i stavova. U svakom slučaju, one nisu bile nacionalno-integracijske ideologije iz razloga koji smo naveli. No, s druge strane, sve te ideologije, sasvim sigurno, nisu ni kočile ni ometale proces integracije hrvatske nacije. Jer je na proces integracije hrvatske nacije, na njezino formiranje i razvoj, utjecao sasvim drugi i ideološki i povijesni i pravni i društveni sustav vrijednosti. Te su ideologije, o kojima je riječ, i u tome je njihova i povijesna i društvena vrijednost, izražavale i širile ideju slavenske uzajamnosti, solidarnosti i tolerancije. Jasno su i dosljedno zastupale ideju suradnje slavenskih ali i ne-slavenskih naroda na cjelokupnom prostoru srednje i jugoistočne Evrope. A to je praktično bila ideja o stalnom razvijanju solidarnosti i tolerancije u široj regiji i izbjegavanje sukoba. Brojni dokumenti, programatski tekstovi i različiti sadržaji to dovoljno dokazuju. Sve te ideologije međutim treba ponovo vrednovati. Potreban je posve drugačiji i teorijski i metodološki pristup u njihovu proučavaju.[135]

Literatura

Adamic 1944 = L. Adamic, *Nation of Nations*, New York 1944.
Adorno 1979 = T. Adorno, *Negativna dijalektika*, Beograd 1979.
Akzin 1964 = B. Akzin, *State and Nation*, London 1964.
Alba 1990 = R. D. Alba, *Ethnic Identity*, Yale University press 1990.
Alter 1985 = P. Alter, *Nationalismus*, Frankfurt am Main 1985.
Anderson 1990 = B. Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, Zagreb 1990.
Ansart 1974 = P. Ansart, *Les idéologies politique Presses universitaires de France*, Paris 1974.
Apter 1965 = D. Apter (Ed.), *Ideology and Discontent*, New York 1965.
Armstrong 1982 = J. Armstrong, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill 1982.
Avineri 1981 = S. Avineri, *The Making of Modern Zionism*, London 1981.
Bahro 1981 = R. Bahro, *Alternativa*, Zagreb 1981.
Bakunjin 1979 = M. A. Bakunjin, *Država i sloboda*, Zagreb 1979.
Banac 1988 = I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1988.
Barth 1969 = F. Barth, *Ethnic Groups and Boundaries*, Boston 1969.
Baron 1947 = S. W. Baron, *Modern Nationalism and Religion*, New York 1947.
Bauer 1907 = O. Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Wien 1907. i 1924.
Bauer 1983 = O. Bauer, *Pojam nacije*, Politička misao 1/1, Zagreb 1983.
Behschnitt 1980 = W. D. Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914: Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*, München 1980.
Bell 1960 = D. Bell, *The End of Ideology*, New York 1960.
Bell 1967 = R. Bell-D. Edwards-R. Wagner, *Political Power: A Reader in Theory and Research*, New York 1967.
Bell 1974 = W. Bell i W. Freeman (ur.), *Ethnicity and Nation building*, California 1974.
Bennet 1975 = J. Bennet (ur.), *The New Ethnicity. Perspectives from Ethnology*, Minnesota 1975.
Berger 1973 = P. L. Berger-T. Luckmann, *The Social Construction of Reality*, Middlesex 1973.
Berger 1979 = P. L. Berger, *Facing up to Modernity*, New York 1979.
Berger 1995 = P. L. Berger, *Kapitalistička revolucija*, Zagreb 1995.
Berlin 1990 = I. Berlin, *Der Nationalismus*, Frankfurt am Main 1990.
Bobbio 1985 = N. Bobbio, *Stato, Governo e Societa*, Torino 1985.
Boas 1982 = F. Boas, *Um primitivnog čoveka*, Beograd 1982.
Bottomore 1977 = T. Bottomore, *Sociologija kao društvena kritika*, Zagreb 1977.
Brass 1991 = P. Brass, *Ethnicity and Nationalism. Theory and Comparison*, London 1991.
Breuilly 1982 = J. Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester 1982.
Budak 1995 = *Etnogeneza Hrvata*, ur. N. Budak, Zagreb 1995.
Budak 1999 = N. Budak, *Etničnost i povijest*, u: Etničnost i povijest, ur. E. Heršak, Zagreb 1999.

[135] Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999.

Clerque 1968 = B. de Clerque, *Religion, idéologie et politique*, Bruxelles 1968.
Cohen 1983 = J. Cohen i J. Rogers, *On Democracy*, New York 1983.
Cole 1974 = J. W. Cole-E. R. Wolf, *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*, New York-London 1974.
Colletti 1982 = L. Colletti, *Ideologija i društvo*, Zagreb 1982.
Čičak-Chand 1998 = *Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa*, priredili R. Čičak-Chand i J. Kumpes, Zagreb 1998.
Davis 1967 = H. Davis, *Nationalism and Socialism*, New York 1967.
Davis 1978 = B. Davis, *Toward a Marxist Theory of Nationalism*, New York 1978.
Delannoi 1991 = G. Delannoi i P. A. Taguieff (ur.), *Théories du nationalisme*, Paris 1991.
Deutsch 1966 = K. W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, New York 1966.
Deutsch 1969 = K. W. Deutsch, *Nationalism and its Alternatives*, New York 1969.
Deželić 1879 = G. Deželić, *Hrvatska narodnost ili duša hrvatskog naroda*, Zagreb 1879.
Dietrich 1970 = G. Dietrich i H. Walter, *Grundbegriffe der psychologischen Fachsprache*, München, Ehrenwirt 1970.
Domenach 1986 = J. M. Domenach, *Approches de la modernité*, Paris 1986.
Dugandžija 1983 = N. Dugandžija, *Religija i nacija*, Zagreb 1983.
Duverger 1974 = M. Duverger, *Modern Democracies*, Illinois 1974.
Emerson 1960 = R. Emerson, *From Empire to Nation*, Boston 1960.
Fishman 1968 = J. Fishman-C. Ferguson-C. Gupta, *Language Problems of Developing Nations*, New York 1968.
Fromkin 1981 = D. Fromkin, *The Independence of Nations*, New York 1981.
Furet 1992 = F. Furet, *La democrazia in Europa*, Rim 1992.
Gabel 1974 = J. Gabel, *Idéologies*, Paris 1974.
Gellner 1994 = E. Gellner, *Encounters with Nationalism*, Cambridge 1994.
Gellner 1998 = E. Gellner, *Nacija i nacionalizam*, Zagreb 1998.
Gierer 1981 = A. Gierer, *Die Physik und das Verständnis des Lebendigen*, München 1981.
Gierer 1985 = A. Gierer, *Die Physik, das Leben und die Seele*, München 1985.
Goati 1979 = Vl. Goati, *Ideologija i društvena stvarnost*, Beograd 1979.
Goldstein 1995 = I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995.
Gouldner 1968 = A. Gouldner, *The Dialectic of Ideology and Technology*, New York 1968.
Grillo 1981 = P. Grillo, *Nation and State in Europe: Antropological Perspectives*, London 1981.
Gross 1973 = M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973.
Gross 1981 = M. Gross, *O integraciji hrvatske nacije*, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća* (ur. M. Gross), Zagreb 1981, 175-190.
Gross 1985 = M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske: Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860. godine*, Zagreb 1985.
Gross-Szabo 1992 = M. Gross i A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu: Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb 1992.
Habermas 1988 = J. Habermas, *Filozofski diskurs moderne*, Zagreb 1988.
Haromme 1977 = G. L. Haromme, *O nužnosti izgrađivanja nacionalne i demokratske države*, Marksizam u svetu 10, Beograd 1977.
Haupt 1974 = G. Haupt - M. Lowy, *Les Marxistes et question nationale 1848-1914*, Paris 1974.
Hayek 1960 = F. A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, London 1960.
Hayes 1931 = C. H. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, New York 1931.
Held 1990 = D. Held, *Modeli demokracije*, Zagreb 1990.
Herch 1956 = J. Herch, *Idéologie et realité*, Paris 1956.
Hobsbawm 1983 = E. J. Hobsbawm – T. Ranger (ur.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983.
Hobsbawm 1993 = E. J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb 1993.
Horowitz 1985 = D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, Los Angeles-London 1985.
Hroch 1985 = M. Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge 1985.
Jäggi 1993 = C. J. Jäggi, *Nationalismus und ethnische Minderheiten*, Zürich 1993.
Janjić 1987 = D. Janjić, *Država i nacija*, Zagreb 1987.
Jelavich 1992 = C. Jelavich, *Južnoslavenski nacionalizmi*, Zagreb 1992.
Kalanj 1994 = R. Kalanj, *Modernost i napredak*, Zagreb 1994.

Kamenka 1976 = E. Kamenka, (ed), *Nationalism*, London 1976.
Kann 1950 = R. A. Kann, *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarhchy 1848-1918.*, I. New York 1950.
Kann 1957 = R. A. Kann, *The Habsburg Empire*, New York 1957.
Kann 1974 = R. A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526-1918.*, London 1974.
Kant 1976 = I. Kant, *Um i sloboda*, Beograd 1976.
Kardelj 1973 = E. Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd 1973.
Kardelj 1975 = E. Kardelj, *Nacija i međunarodni odnosi*, Beograd 1975.
Katičić 1998 = R. Katičić, *Litterarum studia: Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb 1998.
Kautsky 1887 = K. Kautsky, *Die moderne Nationalität*, Neue Zeit V, Wien 1887.
Kedourie 1971 = E. Kedourie, *Nacionalism*, London 1971.
Kemiläinen 1964 = A. Kemiläinen, *Nationalism*, Jyväskylä 1964.
Kemper 1993 = P. Kemper (ur.), *Postmoderna ili borba za budućnost*, Zagreb 1993.
Kessler 1981 = W. Kessler, *Politik, Kultur und Gesellschaft in Kroatien und Slawonien in der ersten Hälfte des 19 Jahrhunderts. Historiographie und Grundlagen*, München 1981.
Klotz 1984 = Heinrich, *Moderne und Postmoderne*, Wiesbaden 1984.
Koestler 1967 = A. Koestler, *The Ghost in the Machine*, London 1967.
Kohn 1929 = H. Kohn, *History of Nationalism in the East*, London 1929.
Kohn 1946 = H. Kohn, *The Idea of Nationalism*, New York 1946.
Kohn 1955 = H. Kohn, *Nationalism: Its Meaning and History, Princeton*, Van Nostrand 1955.
Kohn 1956 = H. Kohn, *Nationalism and Liberty*, New York 1956.
Kohn 1962 = H. Kohn, *The Age of Nationalism*, New York 1962.
Korunić 1986 = P. Korunić, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici: Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848-1870. godine*, Zagreb 1986.
Korunić 1989 = P. Korunić, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835-1875. godine: Studija o političkoj teoriji i ideologiji*, Zagreb 1989.
Korunić 1991 = P. Korunić, *Program konfederalizma u hrvatskoj političkoj i društvenoj misli u XIX. stoljeću*, Povijesni prilozi 10, Zagreb 1991, 103-156.
Korunić 1992 = P. Korunić, *Hrvatski nacionalni i politički program 1848-49. godine*, Povijesni prilozi 11, Zagreb 1992, 177-252.
Korunić 1993 = P. Korunić, *O porijeklu hrvatske nacije u hrvatskoj politici u 19. stoljeću*, Povijesni prilozi 12, Zagreb 1993., 133-228.
Korunić 1994 = P. Korunić, *Problem istraživanja porijekla hrvatske nacije*, Spomenica Ljube Bobana, Zagreb 1994., 145-157.
Korunić 1997 = P. Korunić, *Porijeklo i integracija nacije kao znanstveni problem*, Migracijske teme, br. 3, Zagreb 1997, 151-188.
Korunić 1998a = P. Korunić, *Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848.-1849. godine*, Radovi 31, Zagreb 1998., 9-39.
Korunić 1998b = P. Korunić, Struktura hrvatskog programa i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine: Širenje istraživačke osnovice, Historijski zbornik LI, Zagreb 1998, 83-96.
Korunić 1999a = P. Korunić, *Porijeklo i integracija hrvatske nacije kao znanstveni problem*, u: Zbornik Mirjane Gross, Zagreb 1999, 137-160.
Korunić 1999b = P. Korunić, Porijeklo, integracija i budućnost nacije, u: Etničnost i povijest, priredio E. Heršak, Zagreb 1999, 55-82.
Koslowski 1986 = P. Koslowski i drugi, *Moderne und Postmoderne*, Weinheim 1986.
Leclerq 1979 = E. Leclerq, *La nation et son ideologie*, Paris 1979.
Lemberg 1986 = E. Lemberg, *Zapadnoevropski pojam nacije*, Sveske 13-14, Sarajevo 1986.
Lerotić 1984 = Z. Lerotić, *Nacija,* Zagreb 1984.
Lerotić 1985 = Z. Lerotić, Načela federalizma višenacionalne države, Zagreb 1985.
Lijphart 1992 = A. Lijphart, *Demokracija u pluralnim društvima*, Zagreb 1992.
Lipset 1969 = S. M. Lipset, *Politički čovek*, Beograd 1969.
Löwith 1990 = K. Löwith, *Svjetska povijest i događanje spasa*, Zagreb 1990.
Lyotard 1979 = J. F. Lyotard, *La Condition postmoderne, Rapport sur le savoir,* Paris 1979.
Lyotard 1982 = J. F. Lyotard, *Das postmoderne Wissen. Ein Bericht,* Bremen 1982.

Lyotard 1985 = J. F. Lyotard, *Immaterialität und Postmoderne*, Berlin 1985.
Macartney 1971 = W. A. Marcartney, *The Habsburg Empire*, London 1971.
Mannheim 1968 = K. Mannheim, *Ideologija i utopija*, Beograd 1968.
Marcuse 1977 = H. Marcuse, *Kultura i društvo*, Beograd 1977.
Maritain 1990 = J. Maritain, *Filozofija povijesti*, Zagreb 1990.
Maritain 1992 = J. Maritain, *Čovjek i država*, Zagreb 1992.
Marko 1995 = J. Marko, *Autonomie und Integration*, Wien-Graz 1995.
Meynard 1961 = J. Meynard, *Destin des idéologies*, Lausanne 1961.
Mill 1992 = J. S. Mill, *O slobodi*, u: *Izabrani politički spisi*, Zagreb 1992.
Minogue 1969 = K. R. Minogue, *Nationalism*, London 1969.
Neumann 1974 = F. Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb 1974.
Parsons 1966 = T. Parsons, *Societis: Evolutionary Comparative Persectives*, New Yerey 1966.
Parsons 1967 = T. Parsons, *Politics and Social Structure*, New York 1967.
Parsons 1969 = T. Parsons i drugi, *Teorije o društvu*, Beograd 1969.
Parsons 1991 = T. Parsons, *Društva*, Zagreb 1991.
Platon 1911 = A. Platon, *Nacionalizam*, Beograd 1911.
Plessner 1997 = H. Plessner, *Zakašnjela nacija,* Zagreb 1997.
Poutignat (Putinja) 1997 = F. Poutignat i J. Streiff-Fenart, Teorije o etnicitetu, Beograd 1997.
Pusić 1989 = E. Pusić, *Društvena regulacija*, Zagreb 1989.
Rabushka 1972 = A. Rabushka – A. Shepsle, *Politics in Plural Societies*, Ohio 1972
Radić 1936 = A. Radić, *Narod i narodoznanstvo*, Zagreb 1936.
Raukar 1997 = T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje,* Zagreb 1997.
Redžić 1963 = E. Redžić, *Prilozi o nacionalnom pitanju*, Sarajevo 1963.
Rejai 1971 = M. Rejai (Ed.), *Decline of Ideology*, New York 1971.
Renan 1981 = E. Ranan, *Što je nacija*, Kulturni radnik 6, Zagreb 1981.
Renner 1899 = K. Renner, *Staat und Nation*, Wien 1899.
Renner 1964 = K. Renner, *Die Nation: Mythos und Wirklichkeit*, Wien 1964.
Robertson 1979 = M. Robertson, *Nationalism in the Twentieth Century*, Oxford 1979.
Rokkan 1970 = S. Rokkan, *Citizens, Elections, Parties, Universitetsforlaget*, Oslo 1970.
Sargent 1969 = *Contemporary Political Ideologies*, Homewood Ilinois 1969.
Sartori 1965 = G. Sartori, *Democratic Theory*, New York 1965.
Schulz 1994 = H. Schulz, *Staat und Nation in der europäischen Geschichte*, München 1994.
Seton-Watson 1980 = H. Seton-Watson, *Države i nacije*, Zagreb 1980.
Sigmund 1963 = P. Sigmund (Ed.), *Ideologies of the Developing Nations*, London 1963.
Smith 1969 = A. D. Smith, *Nationalism in the Twentieth Century*, Oxford 1969.
Smith 1983 = A. D. Smith, *Theories of Nationalism*, London 1983.
Smith 1986 = A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford 1986.
Smith 1991 = A. D. Smith, *National Identity*, London 1991.
Smit 1998 = A. D. Smit, *Nacionalni identitet,* Beograd 1998.
Stančić 1980 = N. Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji: Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869.*, Zagreb 1980.
Stančić 1989 = N. Stančić, *Gajeva 'Još Horvatska ni propala' iz 1832-33: Ideologija Ljudevita Gaja u pripremnom razdoblju hrvatskog narodnog preporoda*, Zagreb 1989.
Stančić 1985 = N. Stančić, *Hrvatski narodni preporod 1790-1848.*, u: Hrvatski narodni preporod 1790-1848. Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta, Zagreb 1985, 1-30.
Stančić 1998 = N. Stančić, *Das Jahr 1848 in Kroatien: unvollendete Revolution und nationale Integration*, Südost-Forschungen 57, München 1998, 103-128.
Sugar 1969 = P. Sugar – I. Lederer (ur.), *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle 1969.
Supek 1996 = R. Supek, *Modernizam i postmodernizam*, Zagreb 1996.
Südland 1991 = L. V. Südland (I. Pilar), *Južnoslavensko pitanje*, Zagreb 1991.
Szücs 1981 = J. Szücs, *Nation und Geschichte: Studien*, Budimpest 1981.
Šidak i drugi 1968 = J. Šidak i drugi, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914. godine*, Zagreb 1968.
Šidak i drugi 1988 = J. Šidak i drugi, *Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret*, Zagreb 1988.
Šidak 1973 = J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, Zagreb 1973.
Šidak 1979 = J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49. godine*, Zagreb 1979.

Šuvar 1970 = S. Šuvar, *Nacije i međunacionalni odnosi*, Zagreb 1970.
Tagore 1921 = R. Tagore, *Nacionalizam u Italiji*, Zagreb 1921.
Tilly 1975 = C. Tilly, *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton 1975.
Vattimo 1985 = G. Vattimo, *La fine della modernità*, Mailand 1985.
Vattimo 1991 = G. Vattimo, *Kraj moderne*, Novi Sad 1991.
Vranicki 1970 = P. Vranicki, *Mjesto nacionalnog pitanja u marksističkoj teoriji*, Naše teme 1, 1970.
Weber 1976 = M. Weber, *Privreda i društvo*, I-II, Beograd 1976.
Weber 1986 = M. Weber, *Metodologija društvenih nauka*, Zagreb 1986.
Welsch 1987 = W. Welsch, *Unsere postmoderne Moderne*, Weinheim 1987.
Wiatr 1972 = J. Wiatr, *Osnovni problemi teorije nacije*, Ideje 6, Beograd 1972.
Winkler 1985 = H. A. Winkler, *Nationalismus*, Königstein 1985.